
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς συνεδρίου για τον Δημόκριτο (Ξάνθη 6-9 'Οκτωβρίου 1983) Διεθνές Δημοκρίτειο Ίδρυμα, Ξάνθη 1984, Τόμος Α΄, σ. 544, Τόμος Β΄, σ. 388.

Οι δύο τόμοι περιέχουν τις ανακοινώσεις που έγιναν στο Α΄ Διεθνές συνέδριο για τον Δημόκριτο, το οποίο διοργάνωσε το Διεθνές Δημοκρίτειο Ίδρυμα στην Ξάνθη από τις 6 ως τις 9 'Οκτωβρίου 1983¹. Στο συνέδριο, που κατά γενική αναγνώριση είχε μεγάλη επιτυχία, συμμετείχαν ειδικοί μελετητές του Δημοκρίτου από την Ελλάδα και άλλες 15 χώρες.

Στόν πρώτο από τους δύο τόμους των πρακτικῶν δημοσιεύονται οι ανακοινώσεις που ἀφοροῦν τις συστηματικές και ἐρμηνευτικές προσεγγίσεις τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐπιστήμης τοῦ Δημοκρίτου, καὶ στόν δεύτερο οἱ σχετικές με τὴ θέση τοῦ Δημοκρίτου στὴ μεταγενέστερη φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν οἱ πέντε πρώτες ανακοινώσεις τοῦ Β΄ τόμου, πού, ἐνῶ ἀνήκουν θεματικά στόν Α΄ τόμο, δημοσιεύθηκαν στόν Β΄, ἐπειδὴ, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἔκδοσης Λίνος Μπενάκης, οἱ συγγραφεῖς τους δὲν πρόλαβαν τις προθεσμίες ἐκτύπωσης τοῦ Α΄ τόμου.

Ὁ πρώτος τόμος ἀρχίζει με τὸν πρόλογο τοῦ ἐπιμελητῆ τῆς ἔκδοσης (σ. 5-6) καὶ ἀκολουθοῦν τὰ ὀνόματα τῶν μελῶν τῆς διοίκουσης καὶ τῆς ὀργανωτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ συνεδρίου (σ. 9-12), τὸ ἀναλυτικὸ πρόγραμμα τοῦ συνεδρίου (σ. 13-24), κατάλογος τῶν συνέδρων (σ. 25-29) καὶ χαιρετισμοί, προσφωνήσεις καὶ ἓνα ψήφισμα (σ. 33-47).

Στὴ συνέχεια δημοσιεύεται ἡ εἰσαγωγικὴ ὁμιλία τοῦ συνεδρίου ἀπὸ τὸν Λίνο Μπενάκη με θέμα «Οἱ σπουδὲς Δημοκρίτου σήμερα», ὅπου παρουσιάζεται με μεγάλη σαφήνεια καὶ πληρότητα ἡ κατάσταση τῆς ἔρευνας γιὰ τὸν Δημόκριτο στόν αἰῶνα μας. Πρόκειται γιὰ ἓνα κείμενο πού μπορεῖ νὰ κατατοπίσει ἓναν μὴ εἰδικὸ γιὰ τις περιοχὲς με τις ὁποῖες ἀσχολοῦνται οἱ μελετητές τοῦ ἔργου τοῦ Δημοκρίτου σήμερα, ἀλλὰ νὰ δώσει καὶ στόν εἰδικὸ συγκεντρωμένα τὰ σημαντικότερα σχετικά δημοσιεύματα (ἀπὸ ἀνατυπώσεις παλαιότερων ἐργασιῶν, μέχρι τὰ πιὸ πρόσφατα ἄρθρα σὲ περιοδικά). Με τὸ πρώτο αὐτὸ κείμενο ἀποκτοῦμε μιὰ ἀρχικὴ εἰκόνα γιὰ τὴ θέση τῆς ἔρευνας καὶ τὸ πολλαπλὸ ἐνδιαφέρον τοῦ θέματος, πού, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ ἐντελῶς πρόσφατες ἐργασίες, συνεχῶς ἀνανεώνεται.

1. Ὅρισμένες ἀπὸ τις ανακοινώσεις αὐτὲς ἔχουν ἤδη δημοσιευθεῖ καὶ σὲ ἓνα τεῦχος πού κυκλοφόρησε τὸ 1983 με τίτλο *Κείμενα γιὰ τὸν Δημόκριτο*.

Ἀκολουθεῖ μία ὁμιλία ποῦ ἔδωσε ὁ Λάμπρος Κουλουμπαρίτης γιὰ τὸ κοινὸ τῆς Ἐάνθης μὲ θέμα «Φυσικὴ καὶ ἀνθρωπολογία στὸν Δημοκρίτου», στὴν ὁποία κατορθώνει νὰ κάνει κατανοητὲς τὶς βασικὲς ἀρχὲς τῆς σκέψης τοῦ Δημοκρίτου, χωρὶς νὰ καταφεύγει σὲ κενὲς σχηματοποιήσεις καὶ ὑπεραπλουστεύσεις.

Στὴ συνέχεια δημοσιεύονται οἱ ἀνακοινώσεις τοῦ συνεδρίου. Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τους (34 στὸν Α' καὶ 24 στὸν Β' τόμο) δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ μιλήσουμε πιὸ διεξοδικὰ γιὰ κάθε μία ἀπ' αὐτές, οὔτε φυσικὰ νὰ προχωρήσουμε σὲ κριτικὴ τους ἀποτίμηση. Θὰ προσπαθήσουμε ἀπλῶς νὰ παρουσιάσουμε τὶς ἀνακοινώσεις ἐντάσσοντάς τις μέσα σὲ εὐρύτερες θεματικὲς ἐνότητες. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θὰ δείξουμε τὶς γενικὲς κατευθύνσεις, πρὸς τὶς ὁποῖες στράφηκαν οἱ συνέδριοι καὶ τὶς περιοχὲς τῆς σκέψης τοῦ φιλοσόφου ποῦ ἀποδείχθηκαν περισσότερο γόνιμες στὸ συγκεκριμένο συνέδριο.

Οἱ περισσότερες ἀνακοινώσεις ἀφοροῦν προβλήματα ἠθικῆς. Ἔτσι ὁ Ε. Μουτσόπουλος ἐξετάζει τὴν ἠθικὴ τοῦ Δημοκρίτου ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς σχετικὰ ἀδιερεύνητης ἔννοιας τοῦ «καιροῦ». Γιὰ τὸν Α. Motte τὴν ἠθικὴ τοῦ Δημοκρίτου χαρακτηρίζει ἕνας λογικὸς ἐμπειρισμὸς. Ὁ G. Casertano ἀναλύει τὶς βασικὲς ἔννοιες τῆς δημοκρίτειας ἠθικῆς «ἡδονή, τέρψις, συμμετρία, μετριοτήτης». Ὁ I. P. Πανέρης ἐξετάζει τὴ λειτουργία τοῦ νόμου στὸ σύστημα τῆς ἠθικῆς τοῦ Δημοκρίτου. Ὁ Η. Agzi συγκρίνει τὴν πραγματιστικὴ ἠθικὴ τοῦ Δημοκρίτου μὲ τὴν ἰδεαλιστικὴ ἠθικὴ τοῦ Πλάτωνα, ἐνῶ ὁ J. A. Dudley ἀντιπαραθέτει τὴ δημοκρίτεια μὲ τὴν ἀριστοτελικὴ ἠθικὴ μὲ κεντρικὸ ἄξονα τὴν ἔννοια τῆς «εὐδαιμονίας». Ὁ G. Tortora ἀναλύει τὸ ρόλο τῆς ἐκπαίδευσης μέσα ἀπὸ τὸ ἐννοιολογικὸ ζεῦγος «φύσις-διδαχὴ». Ὁ Α. Κουλουμπαρίτης ἀσχολεῖται μὲ τὴ σημασία τῆς σκέψης καὶ τῆς πράξης γιὰ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου.

Ἀναφορὲς σὲ θέματα γνωσιολογίας: Ὁ R. Mc Kim ἐξετάζει τὴν ἀντίθεση τοῦ Δημοκρίτου πρὸς τὸν σκεπτικισμὸ. Ὁ D. O'Brien ἀναλύει τὶς ἀτομικὲς θεωρίες γιὰ τὴν ὄραση. Ὁ Κ. Βουδούρης ἐξετάζει τὴν γνωσιολογία τοῦ Δημοκρίτου σὲ σχέση μὲ τὴν πολιτικὴ του φιλοσοφία, ὁ Κ. Π. Μιχαηλίδης τὴ σύνδεση κοσμολογίας-γνωσιολογίας-ἠθικῆς, ἐνῶ ὁ O. Gigon βλέπει τὴ γνωσιολογία ἀπὸ διαφορετικὲς σκοπιές: συστηματικὴ, κοσμολογικὴ, αἰτιολογικὴ, ψυχολογικὴ.

Σχέσεις ἐπιστήμης-μεταφυσικῆς: Γιὰ τὸν Ν. Αὐγελὴ στὴν περίπτωση τοῦ Δημοκρίτου ἔχουμε πέρασμα ἀπὸ ἕνα μεταφυσικὸ σ' ἕνα ἐπιστημονικὸ μοντέλο· ἀντίθετα, γιὰ τὸν D. Lekonić ὑπάρχει μία μετάβαση ἀπὸ τὴ φυσικὴ στὴ φιλοσοφία. Ὁ Η. Joly ἐξετάζει τὴ φυσικὴ λειτουργία τοῦ «εἰδώλου» στὴ διάρθρωση τῆς δημοκρίτειας «ὄντολογίας» καὶ ἐπιστημολογίας. Ὁ Στ. Πάνου ἀναλύει τὴ σχέση φυσικῆς-μεταφυσικῆς μὲ βάση τὴν ἔννοια τοῦ βάρους.

Ἀναφορὲς στὴ νεότερη φυσικὴ: Ἡ Δ. Σφενδὸνη-Μέντζου ἀναφέρεται στὶς θεωρίες τοῦ ντετερμινισμοῦ καὶ τῆς ἀπροσδιοριστίας, ὅπως ἐμφανίζονται στὴ σύγχρονη φυσικὴ, μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀναλογία ποῦ ἐπισήμανε ὁ C. S. Peirce ἀνάμεσα στὸν ντετερμινισμό τοῦ Δημοκρίτου καὶ τὴν ἀπροσδιοριστία τοῦ Ἐπικούρου. Ὁ Ε. Μπιτσάκης ἐξετάζει τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ

διαίσθηση στη σύγχρονη κβαντική χρωμοδυναμική. Ὁ E. F. Bertaut βρίσκει ὅτι ἐπιβεβαιώνονται οἱ ἀντιλήψεις τοῦ Δημοκρίτου μὲ παραδείγματα δανεισμένα ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ μαγνητισμοῦ.

Θέματα ὄντολογίας: Ὁ A. Φ. Μουρελάτος ἐξετάζει τὴν ἔννοια τῆς μορφῆς ποῦ ἀποτελεῖ θεμελιακὴ ὄντολογικὴ βαθμίδα στὸ σύστημα τοῦ Δημοκρίτου, καὶ ἡ A. Κελεσίδου-Γαλανοῦ πῶς ἐμφανίζεται τὸ σημαντικότερο γιὰ τὴν προσωπικὴ σκέψη ζεύγος «εἶναι-γίγνεσθαι» στὰ ἀποσπάσματα τοῦ Δημοκρίτου.

Ἐξετάζονται ἐπίσης θέματα πολιτικῆς φιλοσοφίας (Π. I. Ζέπος), φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας (K. I. Δεσποτόπουλος), φιλοσοφίας τῆς γλώσσας (G. Martano), σημειωτικῆς (Kl. Oehler), Κοινωνιολογίας (N. Iribadjakov, R. Müller, M. E. Κουτλούκα), θρησκείας (A. Montano), αἰσθητικῆς (I. Γ. Δελλῆς), μαθηματικῶν (L. Maccioni), μετεωρολογίας (L. Pepe), ἀστρονομίας (A. N. Μαυρίδης).

Στὸ ἱστορικὸ μέρος τοῦ συνεδρίου ἐρευνήθηκαν οἱ σχέσεις τοῦ Δημοκρίτου μὲ στοχαστὲς ὄλων τῶν ἐποχῶν, ἀρχίζοντας ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του καὶ φτάνοντας μέχρι τὸν Nietzsche. Ἔτσι ἔχουμε ἀναφορὰ στὶς σχέσεις τοῦ Δημοκρίτου μὲ τοὺς συγχρόνους του Ἀθηναίους στοχαστὲς (K. E. Χατζηστεφάνου), μὲ τὸν Ξενιάδη (J. Brunshwig), μὲ τὸν Γοργία (G. Mazzara), μὲ τὸν πρῶτο πυρρωνισμό (F. Declava Caizzi), μὲ τὸν Ἀριστοτέλη (Δ. Δ. Μούκανος, K. Γ. Νιάρχος), τὸν Ἐπίκουρο (M. Δραγῶνα-Μονάχου, M. L. Silverstre), τὴν ἰσλαμικὴ παράδοση (D. Konstan, H. Daiber), τοὺς βυζαντινοὺς (A. Μπενάκης), τὴ νεότερη ἑλληνικὴ φιλοσοφία (A. Πόταγα), τὸν Nicolas Autrecourt (A. Tinè), τὸν Guillaume de Conches (Z. Bojadschieff), τὸν Ἀκινάτη καὶ τὸν Δάντη (J. Quillet), τὸν Descartes (Π. Καϊμάκης), τὸν Kant (N. Χρόνης), τὸν Nietzsche (M. Gigante) καὶ τὸν Burnet (Θ. Παρισάκη-Γιανναράκη).

Ἐπάρχουν τέλος καὶ ἀναφορὲς στὸν Λεύκιππο: Ὁ J. Barnes συζητᾷ τὶς ἔννοιες «λόγος» καὶ «ἀνάγκη» στὸν Λεύκιππο, ἡ A. Ἀραβαντινοῦ-Μπουρλογιάννη ἐξετάζει τὸ κοσμολογικὸ μοντέλο τοῦ Δημοκρίτου σὲ σχέση μὲ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ Λευκίππου, ἐνῶ ὁ A. Lebedev ἐπαναφέρει τὴ συζήτηση στὸ πρόβλημα τῆς ὑπαρξῆς ἢ ὄχι τοῦ Λευκίππου, προσκομίζοντας νέα στοιχεῖα γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὴν ἀρνητικὴ ἀπάντηση ποῦ πρωτοέθεσαν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ὁ Ἐπίκουρος καὶ ἀπὸ τοὺς νεότερους ὁ Rhode.

Στὴν τελευταία ἀνακοίνωση τοῦ Β' τόμου ὁ Θ. Κεσσίδης παρουσιάζει τὴν κατάσταση τῆς ἔρευνας γύρω ἀπὸ τὸν Δημόκριτο στὴ Σοβιετικὴ Ἑνωσῆ.

Ἀπὸ τὴν πολὺ σύντομη αὐτὴ παρουσίαση τῆς θεματολογίας τοῦ συνεδρίου φαίνεται ὅτι ἔγινε προσπάθεια νὰ ἐξεταστοῦν, ὅσο ἦταν δυνατό, περισσότερες πτυχὲς τῆς σκέψης τοῦ Δημοκρίτου, εἴτε αὐτοτελοῦς, εἴτε καὶ σὲ σχέση μὲ ἄλλους στοχαστὲς. Ὅπως δὴποτε οἱ ἀπόψεις τῶν ὁμιλητῶν δὲν ἦταν πάντα σύμφωνες μεταξύ τους (ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τὶς ἀνακοινώσεις τῶν Αὐγελῆ καὶ Lekonić, στὶς ὁποῖες γιὰ τὸν πρῶτο ἔχουμε ἕνα πέρασμα ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ στὴ φυσικὴ, ἐνῶ γιὰ τὸν δεύτερο τὸ ἀντίστροφο, ἢ τὴν ἀνακοίνωση τοῦ Lebedev, ὁ ὁποῖος ἀντίθετα μὲ τοὺς ἄλλους ὁμιλητὲς, ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Λευκίππου). Αὐτὸ ὅμως εἶναι μίᾶ πρόσθετη ἀπόδειξη ὅτι τὸ θέμα παραμένει

ακόμη άνοικτό και έπομένως πάντοτε ένδιαφέρον και έπίκαιρο. Δεδομένου μάλιστα ότι πρόκειται για φιλόσοφο που δημιούργησε ένα μοντέλο, τó όποιο άποδείχθηκε πολύ γόνιμο άργότερα και σε περιοχές έξω από τά στενά φιλοσοφικά πλαίσια, τó ένδιαφέρον γίνεται ακόμη μεγαλύτερο.

Ή έκδοση είναι πολύ προσεγμένη με πολύ λίγα τυπογραφικά λάθη, τά όποια δέν άλλοιώνουν τó κείμενο. Ή αναφέρουμε έλάχιστες έξαιρέσεις: στόν Α΄ τόμο στή σ. 104, στ. 18, γράφτηκε «ποσοτήτων» άντι «ποιότητων» στή σ. 128 στ. 23 «est» άντι «et» στή σ. 327 στ. 24 «γνώμη» άντι «γνώση».

Καλό θά ήταν νά είχε υιοθετηθεί ένας ένιαίος τρόπος παραπομπής στήν έκδοση τών άποσπασμάτων τών Diels-Kranz σε όλες τες ανακοινώσεις. Ήπίσης στο δεύτερο τόμο θά έπρεπε νά ακολουθηθεί πιό άυστηρά ή χρονική σειρά: τó άρθρο για τόν Nicolas Autrecourt (14ος αί.) θά έπρεπε νά βρίσκεται μετά τó άρθρο για τόν Guillaume de Conches (12ος αί.) και τούς Ήκινάτη και Δάντη (13ος αί.), και τó άρθρο για τόν James Burnet (18ος αί.) πριν από τó άρθρο για τόν Nietzsche (19ος αί.).

Όπωσδήποτε οι παραπάνω παρατηρήσεις δέν μειώνουν καθόλου τήν άξία τής έκδοσης, για τήν όποια μπορούμε νά ποϋμε έπιγραμματικά ότι είναι μία πολύ καλή δημοσίευση τών πρακτικών ένός πολύ πετυχημένου συνεδρίου. Ήν μάλιστα προσθέσουμε ότι ή έκδοση (συνολικά 932 σελ.) κυκλοφόρησε μόλις ένα χρόνο μετά τή διεξαγωγή τού συνεδρίου, μπορούμε νά μιλήσουμε για έναν πραγματικό άθλο.

Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη

ΠΑΥΛΟΣ ΚΑ·Ι·ΜΑΚΗΣ

Brad Inwood, Ethics and Human Action in Early Stoicism, Clarendon Press, Oxford 1985, σ. 348.

Ήν τó «τέλος τού βίου» είναι, όπως πιστεύουν οι στωικοί, τó «όμολογουμένως τή φύσει ζήν», πώς είναι δυνατό νά μελετηθεί ή ανθρώπινη πράξη που στηρίζει τήν «διεξαγωγήν τού βίου», εάν δέν προηγηθεί ή μελέτη και άνάλυση τής έννοιας τής ανθρώπινης φύσης; Πώς είναι πράγματι δυνατό νά καθορίζεται τελεολογικά τó πράττειν τού ανθρώπου, εάν δέν έχει προηγουμένως προσδιορισθεί ή φύση τού ανθρώπου ως ενεργούντος άτόμου και εάν δέν έχει καθορισθεί ή είδοποιός διαφορά άνάμεσα στήν πράξη τού ανθρώπου και τήν πράξη τού ζώου, έφόσον και ό άνθρωπος και τó ζωó μετέχουν τής ζωής; Τά έρωτήματα αυτά δέν άποσκοποϋν νά καταδειχθεί άπλώς ή ανάγκη άναλύσεως και άποσαφήνισεως τών όρων και τών έννοιών που ύπείσρχονται σε μία θεωρία και τήν θεμελιώνουν. Ήάν τίθενται, είναι γιατί τó γενικότερο πρόβλημα τής ήθικης τών πρώτων στωικών θέτει έπιτακτικά τó πρόβλημα τής ανθρώπινης πράξης

μέ άλλα λόγια, ή ήθικη τής αρχαίας στοᾶς ὑπαγορεύεται ἀπό τήν ψυχολογία τής πράξης. Αὐτήν τή θέση ὑποστηρίζει ὁ Brad Inwood στο βιβλίο του.

Ἡ προβληματική ὁμως τής ἀνθρώπινης πράξης στο πλαίσιο τής ήθικῆς τῶν στωικῶν ὅπως διατυπώνεται μέ τὰ παραπάνω ἐρωτήματα δέν περιέχει κανένα νέο στοιχείο. Καί θά μπορούσε κανείς νά ἀναρωτηθεῖ ποιό τὸ ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον μιᾶς ἐρευνας πάνω στήν ήθικη τής αρχαίας Στοᾶς ὅπως ἐπιχειρεῖται ἀπό τόν συγγρ. Ἐδῶ ὁμως ἀκριβῶς βρίσκεται τὸ σημεῖο πού θέτει τήν ἐρευνα κάτω ἀπό νέο φῶς: ή μελέτη τής ἀνθρώπινης φύσης ἔχει γιά σκοπό νά φανεῖ ὅτι ή σχέση ἀνάμεσα στήν ήθικη τής πράξης καί τήν ψυχολογία τής πράξης ἀντιστρέφεται: ή ψυχολογία δέν ἔρχεται νά συνεπικουρήσει τήν ήθικη, ἀλλά εἶναι ἐκείνη, ἀντίθετα, πού ἐπιτρέπει τήν κατανόηση τῶν θεμελιωδῶν ἐννοιῶν τής ήθικῆς τῶν στωικῶν. Ἡ ἐρευνα ἔχει γιά σκοπό νά δείξει ὅτι ή ψυχολογία, ή μελέτη δηλαδή τῶν παραγόντων καί τῶν στοιχείων ἐκείνων πού προσδιορίζουν τήν ἀνθρώπινη φύση, εἶναι ἐκείνη πού συντελεῖ στή διαμόρφωση τής ήθικῆς. Ἡ σχέση βέβαια δέν εἶναι μονόδρομη. Στο τέλος τής ἐρευνας θά φανεῖ ὅτι ή ψυχολογία καί ή ήθικη συμπλέκονται καί ή σχέση συχνά ἀντιστρέφεται. Ἔτσι λ.χ. ή μελέτη τῶν παθῶν φωτίζει τήν ἐπίδραση τής ήθικῆς στή θεωρία τῶν αἰτίων καί τοῦ ντετερμινισμοῦ γενικότερα.

Ἡ θέση τοῦ ἐρευνητῆ ὅτι ή ἀνάλυση τής ἀνθρώπινης πράξης εἶναι τὸ κλειδί πού ἐπιτρέπει στοὺς στωικούς νά διατυπώσουν τή θεωρία τους στο χῶρο τής ήθικῆς ὅσο καί τήν ἀντίληψή τους γιά τόν ἄνθρωπο ὡς *ens rationale* ὑπαγορεύει καί τήν ἐσωτερική διάρθρωση τοῦ βιβλίου: σέ ἕνα πρῶτο μέρος γίνεται ή ἀνασυγκρότηση τής στωικῆς ψυχολογίας τής πράξης: στο δεύτερο ἐπιχειρεῖται ή διερεύνηση τής θεματικῆς τής ἀνθρώπινης πράξης σέ σχέση μέ κύριες ἀντιλήψεις γιά τήν ήθικη. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι τὸ πρόβλημα πού τίθεται στο πρῶτο μέρος — ὁ ἄνθρωπος ὡς ὄν μέσα στή φύση — ἐπικεντρώνεται στή μελέτη τής διαφορᾶς ἀνάμεσα στήν «πράξη» τοῦ ἀνθρώπου καί τή «συμπεριφορά» τοῦ ζῴου. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ή ἀνάλυση τής ἀνθρώπινης πράξης περνᾶ ἀναγκαστικά ἀπό τήν ἐπανεξέταση τοῦ «λογικοῦ» στοιχείου πού συνιστᾶ κατὰ κύριο λόγο τήν ἀνθρώπινη φύση. Ὡς κατευθυντήρια γραμμὴ τής ἐρευνας του ὁ συγγρ. παίρνει τήν ἰδέα τής *scala naturae*, κοινὴ στοὺς φιλοσόφους ἀπό τόν Ἀριστοτέλη καί μετὰ.

Τὸ πρόβλημα τής «μονιστικῆς» θεωρίας τῶν πρώτων στωικῶν γιά τήν ψυχή καί ή ἀντιπαραβολή τῶν διαφόρων ἐρμηνειῶν (ὅπως λ.χ. τοῦ Pohlenz καί τοῦ Voelke πού ὑποστηρίζουν ἕναν ριζικό μονισμό) ὀδηγοῦν τόν συγγρ. νά τίς ἀναθεωρήσει καί νά ὑποστηρίξει ὁ ἴδιος τήν ἄποψη ὅτι οἱ διαφορὲς δυνάμεις τής ψυχῆς συνέχονται στήν ἀρμονική λειτουργικότητά τους καί ὅτι δέν ἀποτελοῦν χωριστὰ μέρη τοῦ ἀπνεύματος». Ἡ ὕλιστικὴ ψυχολογία τῶν ἀρχαίων στωικῶν δέχεται πῶς ή ψυχή ἔχει τέσσερις δυνάμεις (τὸν λόγο, τή φαντασία, τήν ὁρμή, καί τή συγκατάθεση) καί πῶς ή καθεμία εἶναι ἕνας τρόπος-ὑπάρξεως τοῦ ἀπνεύματος». Ὅταν ἀποδεσμευθεῖ ή ἔννοια τής ὁρμῆς ἀπό τήν ἰδέα τής ἐνστικτώδους συμπεριφορᾶς καί κατανοηθεῖ ή ὁρμή ὡς θεωρητικὸς ὅρος στήν

ανάλυση τῆς πράξης, τότε είναι δυνατό νὰ τοποθετηθεῖ ἡ ψυχολογία τῆς πράξης στὸ γνήσιο στωικὸ πλαίσιο. Μόνο ὅταν ἡ ὁρμὴ τεθεῖ ὡς ἀναγκαῖος καὶ ἀποχρῶν λόγος τῆς πράξης, μόνο τότε κατανοεῖται καλύτερα ἡ σημασία τῆς ἠθικῆς ἔννοιας τῆς εὐθύνης ποὺ διέπει τὴν ἀνθρώπινη πράξη καὶ ποὺ ἀποτελεῖ, γιὰ τοὺς πρῶτους στωικούς, θεμελιώδη ἔννοια τῆς ἠθικῆς τους διδασκαλίας.

Δύο σημεία ποὺ τονίζονται ἐδῶ ἀπὸ τὸν συγγρ. παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Τὸ ἓνα εἶναι ὅτι ἡ ἀνθρώπινη πράξη, ὅπως τὴν παρουσιάζουν οἱ στωικοί, λειτουργεῖ μέσα ἀπὸ τὸ σχῆμα: ἐρέθισμα-ἀντίδραση. Τὸ δεύτερο εἶναι ἡ μεταφορὰ τοῦ σχήματος αὐτοῦ στὸ γλωσσικὸ καὶ γραμματικὸ ἐπίπεδο. Ἐὰν ἡ ὀριστικὴ φωνὴ ἀντιστοιχεῖ στὴ συγκατάθεση, στὴν ὁρμὴ ἀντιστοιχεῖ ἡ προστακτικὴ. Οἱ στωικοί, ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀριστοτέλη ποὺ μεταφράζει στὴ γλώσσα τοῦ συλλογισμοῦ τὴν πράξη ἢ ὁποῖα ἀκολουθεῖ τὰ ἐπιθυμητικὰ καὶ τὰ γνωστικὰ στοιχεῖα ποὺ καθορίζουν τὴ γένεση τῆς πράξης ὅπως τὸ συμπέρασμα ἀκολουθεῖ τις προκειμένες προτάσεις, θὰ συλλάβουν τὴν πράξη κάτω ἀπὸ γλωσσικὸ καὶ γραμματικὸ σχῆμα. Ἡ ὁρμὴ, ποὺ εἶναι βέβαια ἓνα «ψυχολογικὸ φαινόμενο» ποὺ καθορίζει ἢ προκαλεῖ τὴν πράξη, διέπεται ἀπὸ τὴ συγκατάθεση ποὺ προκαλεῖται, ἢ ἴδια, ἀπὸ μιὰ ἀντίδραση στὸ ἐρέθισμα τῆς παραστάσεως. Τὸ πρόβλημα τῆς ὁρμῆς ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος στὸ γενικότερο —ἀλλὰ οὐσιαστικὸ γιὰ τὴν ἠθικὴ— πρόβλημα τῆς προθετικότητας τῆς πράξης καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο στὸ πρόβλημα τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὶς ἀντιληπτικὲς εἰκόνες καὶ τὴ σκέψη, τῆς σχέσης δηλαδὴ ἀνάμεσα στὰ «λεκτὰ» καὶ τὴ συγκατάθεση. Οἱ ἀναλύσεις ἐπιτρέπουν νὰ φανεῖ ὅτι ἡ ὁρμὴ ἐλέγχεται καὶ καθορίζεται —ἀλλὰ δὲν ταυτίζεται— ἀπὸ τὴ συγκατάθεση ποὺ δίνεται σὲ μιὰ «ὀρητικὴ» πρόταση ποὺ ἐπιβάλλει τὴν ὑπακοὴ στὴν αὐτοπροσταγή. Ἔτσι οἱ στωικοὶ ἐπέτυχαν νὰ γεφυρωθεῖ τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὴν πρακτικὴ γνώση καὶ τὴν πράξη θέτοντας τὴν ὁρμὴ καὶ μεταφέροντάς τὴν σὲ γραμματικούς ὄρους στὸ ἐπίπεδο τῆς αὐτοπροσταγῆς. Στὴ σχέση ὑποκείμενο-κατηγορημα τὸ ὑποκείμενο εἶναι αὐτὸς ποὺ προστάζει καὶ τὸ κατηγορημα εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς προσταγῆς.

Ἡ ἐπανεξέταση καὶ ἡ λογικὴ ἀνασυγκρότηση τῆς θεωρίας τῆς πράξης ὁδηγοῦν τὸν συγγρ. σὲ ὀρισμένα βασικὰ συμπεράσματα:

1) Οἱ στωικοὶ θεμελιώνουν τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴ σκέψη ὅπως διατυπώνεται ἀπλὰ στὸ προτασιακὸ ἐπίπεδο καὶ τὴ σκέψη ποὺ ὑπαγορεύει τὴ συγκατάθεση. Αὐτὸ ποὺ ἐπιτρέπει τὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ προτάσεις ποὺ διαμορφώνονται χωρὶς νὰ ἀκολουθεῖ ἀναγκαστικὰ ἡ ἐφαρμογὴ καὶ τὴ συγκατάθεση στὴν πράξη εἶναι ἡ ἀνακάλυψη τῶν «λεκτῶν». Τὸ «λεκτὸν» εἶναι πράγματι ἐκεῖνο ποὺ δίνει σὲ λογικὴ μορφή τὴ σημασία τῆς παραστάσεως.

2) Οἱ στωικοὶ ὅμως δὲν ἐξηγοῦν —καὶ εἶναι καὶ τὸ πιὸ δύσκολο σημεῖο— πῶς συμβαίνει τὸ λεκτὸν νὰ ἀντιστοιχεῖ στὴν παράσταση. Δὲν κατορθώνουν νὰ φωτίσουν τὸν μηχανισμό μέσα ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐπιτυγχάνεται ἡ ἀντιστοιχία ἀνάμεσα σὲ ἓνα ἀσώματο (λεκτὸ) καὶ ἓνα σωματικὸ (παράσταση).

Ἄν μεταφέρουμε τὰ δεδομένα τῆς ἀναλύσεως τῆς πράξης στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀναλύσεως τῆς γλώσσας παρατηροῦμε ἐνδιαφέρουσες προσεγγίσεις ἀνάμεσα

στη θεωρία τῶν στωικῶν καὶ τὶς ἀναλύσεις τοῦ Searle ἢ συγχρόνων φιλοσόφων ὅπως λ.χ. τοῦ Hare, τοῦ Rescher ἢ τοῦ Kenny. Κοινὸ σημεῖο εἶναι ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὸ περιεχόμενο καὶ τὸν τρόπο τῆς ἀποφάνσεως (assertion) ποὺ ἀποσαφήνισε στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα ὁ Frege. Οἱ στωικοὶ συνέλαβαν τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὶς παραστάσεις, τὶς προτάσεις, τὰ κατηγορήματα καὶ τὶς προσταγές (καὶ οἱ Λογικὲς Ἔρευνες τοῦ Χρυσίππου ἐπιτρέπουν αὐτὴ τὴ διαπίστωση), δὲν ἀνέπτυξαν ὅμως εἰδικότερη ὁρολογία οὔτε ἀσφαλῶς ἔφθασαν στὴν ἰδέα τῶν σταθερῶν ποὺ δηλώνουν τὸν τρόπο (assertoric mode operators). Ἡ στενὴ ὅμως σχέση σκέψης καὶ πράξης τοὺς ὀδήγησε νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν πράξη στὸ ἐπίπεδο τῆς γλώσσας ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ γίνεται ἀντιληπτὸ ὅτι ἡ πράξη περιγράφεται μέσα ἀπὸ προτάσεις στὶς ὁποῖες δίνεται ἢ ὄχι ἡ συγκατάθεση καὶ ἡ συγκατάθεση συνδέεται μὲ τὴν παράσταση. Ὁ Inwood, ὡστόσο, φαίνεται νὰ υἱοθετεῖ τὴν ἄποψη ὅτι ἡ συσχέτιση αὐτὴ δὲν θεμελιώνει ἐπαρκῶς τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ θεωρία τῆς πράξης ἐπιτρέπει τὴν ἀνάλυση τῆς θεωρίας τῆς γνώσης.

Στὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου ἐξετάζεται ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ψυχολογίας τῆς πράξης στὴν ἠθική. Δύο ὄψεις ἐμφανίζει ἡ σχέση αὐτή: α) παρουσιάζεται κατ' ἀρχὴν ὡς σχέση συμβιβασμοῦ ὅπου μερικὲς ἀπὸ τὶς θεωρίες τῆς ἠθικῆς διατυπώνονται μέσα ἀπὸ τὴν ὁρολογία τῆς ψυχολογίας τῆς πράξης β) ἐμφανίζεται ὅμως καὶ ὡς σχέση κατευθύνσεως καὶ ἐλέγχου ὅπως λ.χ. στὴν περίπτωση τῆς θεωρίας τῶν παθῶν.

Τί ἐνοοῦμε ὅταν λέμε ὅτι ἡ ψυχολογία τῆς πράξης ἐφαρμόζεται στὴν ἠθική; Ἄς θυμηθοῦμε ὅτι τὸ «ὁμολογουμένως τῆ φύσει ζῆν» σημαίνει νὰ ζῆς σύμφωνα μὲ τὸν ἑαυτό σου ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ σύμφωνα μὲ τὴ φύση. Ἡ ἀρχὴ τοῦ «ὁμολογουμένως ζῆν» ἀναφέρεται στὴ συμφωνία ποὺ παρατηρεῖται ἀνάμεσα στὶς ἀρχὲς καὶ τὶς προτάσεις ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὶς πράξεις καὶ τὶς προσταγές. Κάθε πράξη συνοδεύεται ἀπὸ μία προσταγὴ καὶ ἀπὸ μία πρόταση μὲ τρόπο ὥστε, ὅταν ἡ πρώτη συντελεῖται, αὐτὸς ποὺ ἐνεργεῖ ἔχει ἤδη δώσει τὴ συγκατάθεσή του στὴν ἀντίστοιχη πρόταση. Πίσω ἀπὸ τὴν ἠθικὴ ἀρχὴ τοῦ «ὁμολογουμένως τῆ φύσει ζῆν» βρίσκουμε τὸν παραλληλισμὸ προτάσεων καὶ προσταγῶν ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἀνάλυση τῆς ὁρμῆς.

Ὁ συγγρ. κάνει διεξοδικὴ παρουσίαση τῆς ἔννοιας τῆς ὁρμῆς καὶ τοῦ καθήκοντος στὴν ἀρχαία Στωά καὶ στὴ συνέχεια ἐξετάζει τὴ θεωρία τῆς ὑπεξαίρεσεως (exceptio) στὴ γλώσσα τοῦ Seneca). Ἐκεῖ ὅμως ὅπου ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ψυχολογίας τῆς πράξης στὴν ἠθικὴ γίνεται ἰδιαίτερα ἐμφανῆς εἶναι ὁ χῶρος τῶν παθῶν. Τὸ πάθος (αὐτὸ τὸ ὀρισμένο εἶδος λογικῆς ὁρμῆς ποὺ πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ περισσότερο ὡς κίνηση τῆς ψυχῆς παρά ὡς ἔξη ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν κίνηση) ἐπιτρέπει νὰ σκεφθοῦμε τὴ θεωρία τῶν παθῶν στοὺς στωικοὺς ὡς μέρος τῆς γενικῆς ψυχολογίας τῆς πράξης. Ὡς λογικὴ ὁρμὴ τὸ πάθος δὲν ἀπαντᾷ στὰ μὴ λογικὰ ὄντα καὶ εἶναι τὸ στοιχεῖο ποὺ θεμελιώνει τὴν ἠθικὴ εὐθύνη τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὸ ἐξηγεῖ γιατί ὁ Χρυσίππος ταυτίζει τὸ πάθος μὲ τὴν κρίση, ἐνῶ ὁ Ζήνων τὸ θεωρεῖ συνέπεια τῆς κρίσης. Ὅπως ἡ συγκατάθεση συνδέεται μὲ τὴν ὁρμὴ ἔτσι καὶ ἡ κρίση συνδέεται μὲ τὸ πάθος. Ὁρμὴ καὶ συγκατάθεση εἶναι διανοητικὲς καταστάσεις τῶν ὁποίων τὰ ἀντικείμενα συμπίπτουν ἐφόσον τὸ

κατηγορήμα στο οποίο στρέφεται ή όρμη είναι μέρος τῆς προτάσεως στην οποία δίνεται ή συγκατάθεση. Ὁ Inwood ἐξετάζει τὴν ἐρμηνεία τοῦ μονισμού τῆς θεωρίας τῶν παθῶν —ὅτι δηλαδὴ ὁ ἄνθρωπος ἐνεργεῖ κάτω ἀπὸ μία μόνο δύναμη— καὶ ἀναπτύσσει ἐπιμέρους θέματα ὅπως τὸ πρόβλημα τῆς ἀδύνατης βουλήσεως (τῆς ἀκρασίας) ποὺ ἀνήκει στὸ χῶρο τῆς θεωρίας τῆς πράξης καὶ ὄχι τῆς ἠθικῆς καὶ τὴν ὅποια οἱ στωικοὶ ἀπορρίπτουν θεωρώντας ὅτι δὲν ὑπάρχει χάσμα ἀνάμεσα στὸν πρακτικὸ λόγο —τὴ συγκατάθεση— καὶ τὴν πράξη. Εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ παρατήρηση τοῦ συγγρ. ὅτι ἡ ἀκρασία —ἡ ἀπώλεια τοῦ ἐλέγχου ἀπὸ τὸ λογικὸ— δὲν μαρτυρεῖ ψυχικὴ διαταραχὴ ἢ διχασμὸ τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς στωικοὺς ὡς μεταλλαγὴ τῆς διάνοιας ἢ ἀκόμη μετατόπιση τῆς ὁρμῆς. Ἔτσι τὸ πάθος ὄχι μόνο δὲν εἶναι κάτι ἀντίθετο στὸ λόγο ἀλλὰ δηλώνει μιὰ ἀπουσία ἢ ἀμβλυνση τοῦ λόγου. Ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει ὅτι ἡ ἀρετὴ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν παιδεία τοῦ λόγου.

Ὁ συσχετισμὸς τῆς ψυχολογίας τῆς πράξης μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπασχολεῖ ἰδιαίτερα τὸν συγγρ. Ἡ βασικὴ θέση ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐξελίσσεται ἠθικὰ καὶ διέρχεται διάφορα στάδια ἕως ὅτου φθάσει στὸ τελευταῖο στάδιο, ἐκεῖνο τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ὁδηγεῖ τοὺς στωικοὺς —καὶ κυρίως τὸν Χρυσίππο— στὴ διατύπωση μιᾶς μορφολογίας τῶν πράξεων καὶ τῶν ὁρμῶν ποὺ χαρακτηρίζουν κάθε στάδιο χωριστά. Αὐτὴ τὴ μορφολογία μελετᾷ ὁ συγγρ. μὲ ἀφετηρία τὴν ἔννοια τῆς οἰκειώσεως ποὺ συνδέεται στενὰ μὲ τὴν ὁρμητικὴ ἔξη καὶ τὸ ἔνστικτο τῆς αὐτοσυντηρήσεως καὶ ποὺ φανερώνει τὴν πιὸ στοιχειώδη ἀλλὰ καὶ καθολικὴ (κοινὴ στοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ ζῶα) ζωικὴ φύση. Ὑπάρχει μιὰ βασικὴ συνέχεια τῶν διαφορῶν σταδίων καθὼς καὶ μιὰ βασικὴ ἀναλογία ἀνάμεσα στὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ ζώου. Ὅταν μιλοῦμε γιὰ βασικὴ συνέχεια δὲν ἐννοοῦμε βέβαια ὅτι δὲν μεταβάλλεται ὁ ὅρος τῆς σχέσης ποὺ εἶναι ἐδῶ ὁ ἄνθρωπος ποὺ, στὴν ἐξέλιξή του, περνᾷ ἀπὸ τὴ μὴ ὀρθολογικὴ στὴν ὀρθολογικὴ συγκρότηση. Ὁ Inwood θὰ τονίσει τὴν ἰδιαίτερη σχέση ἀνάμεσα στὴν ἔννοια τῆς οἰκειώσεως καὶ τὴν ἔννοια τοῦ φυσικοῦ. Τὸ φυσικὸ καθορίζεται ἀπὸ τὴν οἰκείωση καὶ ὄχι ἀντίστροφα. Οἱ θεμελιώδεις ἔννοιες τῆς ἠθικῆς τῶν στωικῶν ὅπως ὁρμὴ, ἀξία, προηγμένα, ἀδιάφορα, καθήκον, θεμελιώνονται στὴν ἔννοια τῆς φυσικότητας (κατὰ φύσιν).

Δύο ἐρωτήματα θέτει ὁ συγγρ., ὅταν ἔρχεται στὸ θέμα τοῦ ὀρθοῦ λόγου ὅπου πραγματώνεται καὶ ἡ ὑψηλότερη μορφή τῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἀρετὴ παρουσιάζεται ὡς φυσικὴ ἐφόσον τὸ ἀγαθὸ εἶναι καὶ αὐτὸ ἓνα εἶδος ὁρμῆς. Τὸ πρῶτο ἐρώτημα διατυπώνεται ὡς ἐξῆς: πῶς ἐμφανίζεται τὸ εἶδος τῆς πράξης ποὺ εἶναι ἡ ἐνάρετη πράξη, ἂν λάβουμε ὑπόψη ὅτι καὶ ἡ ἀρετὴ εἶναι κάτι φυσικὸ καὶ οἰκεῖο; Τὸ δεύτερο ἐρώτημα ἔχει προκαλέσει μακριᾶς συζητήσεις: δὲν ὑπάρχει ἄραγε διαμάχη ἀνάμεσα στὸν στόχο τοῦ ἀγαθοῦ ποὺ ἐπιδιώκει ὁ ἄνθρωπος καὶ τὴν ἐπιλογὴ ποὺ κάνει τῶν προηγμένων; Μὲ ἄλλα λόγια: ποιά εἶναι ἡ σχέση τῶν κατωτέρων ἀξιῶν πρὸς τὴν ἀνώτερη ποὺ εἶναι ἡ ἀρετὴ; Ἡ ἀκόμη: ποιά εἶναι ἡ σχέση τῆς ἐκλογῆς πρὸς τὴν αἴρεσιν; Κατὰ τὸν συγγρ. ἡ διάκριση βρίσκεται στὸν ἄνθρωπο καὶ στὴ διάθεσή του. Δὲν ὑπάρχουν δηλαδὴ ἐνάρετες πράξεις ἀλλὰ πράξεις ποὺ γίνονται μὲ ἐνάρετο τρόπο. Ἡ ὀρθὴ

έκλογη δὲν εἶναι ἀκόμη ἀρετή· ἡ συγκατάθεση στὶς προτάσεις ποὺ συνοδεύουν τὴν πράξη εἶναι ἐκείνη ποὺ τὴν καθιστᾷ ἐνάρετη.

Συνοψίζοντας τὰ συμπεράσματά του ὁ Inwood ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἀνάλυση τοῦ τρόπου λειτουργίας τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς ἐπιτρέπει τὴν καλύτερη κατανόηση ὀρισμένων θεμελιωδῶν θεωριῶν τῆς ἠθικῆς τῆς ἀρχαίας Στοᾶς.

Ἡ ἔρευνα συνοδεύεται ἀπὸ τρία παραρτήματα ὅπου ἐξετάζονται διαδοχικὰ ἡ ἔννοια τῆς «πρώτης οἰκειώσεως» καὶ τοῦ «πρώτου οἰκείου», ἡ ἱεράρχηση τῶν εἰδῶν τῶν ὁρμῶν μὲ ἀναφορὰ στὴν πλατωνικὴ καὶ τὴν ἀριστοτελικὴ ἀντίληψη καί, τέλος, ἡ στωικὴ ἔκφραση «καθ' ὁρμὴν».

Εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ μελέτη τοῦ βιβλίου τοῦ Brad Inwood ὅτι δὲν ἔχουμε νὰ ἀντιμετωπίσουμε μία ἀπλὴ παρουσίαση τῆς ἠθικῆς τῶν στωικῶν μὲ πυρῆνα τῆ σκέψη τοῦ Χρυσίππου. Ὁ χώρος τῆς ἠθικῆς φωτίζεται ἀπὸ τὴν ψυχολογία καὶ ἡ ἀνάλυση βασικῶν θεωριῶν δὲν γίνεται κάτω ἀπὸ τὸ πρίσμα τοῦ ιδεώδους τοῦ «τέλους τοῦ βίου», ἀλλὰ κάτω ἀπὸ τὴν προοπτικὴ τῆς ἀνθρώπινης πράξης. Καὶ ἐδῶ βρίσκεται, πιστεύω, καὶ ἡ πρωτοτυπία τῆς ἐργασίας. Ἡ μελέτη παρουσιάζει πράγματι ἐνδιαφέρον καὶ γιὰ τοὺς ψυχολόγους στὸ μέτρο ποὺ ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὶς ἀπαρχές τῆς ψυχολογίας ἀνήκει στὰ ὑπὸ διερεύνηση θέματά τους. Εἶναι πάντως ἐμφανές ὅτι πολλὰ στοιχεῖα τῆς θεωρίας τῶν στωικῶν γιὰ τὶς ὁρμές ὅπως ἱεραρχοῦνται ἀνοίγουν ἰδιαίτερο πεδίο ἔρευνας στοὺς ὁπαδοὺς τῆς ψυχολογίας τοῦ βάθους.

Ὡς θετικὴ συμβολὴ τῆς ἐργασίας θεωρῶ τὴν ἐμπειρικο-ψυχολογικὴ προοπτικὴ μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία γίνεται ἡ ἐξονυχιστικὴ ἔρευνα τῶν πηγῶν ποὺ κάνει ὁ συγγρ. καὶ ποὺ τὸν ὀδηγεῖ σὲ συγκρίσεις καὶ ἐπανεκτιμήσεις. Δὲν διστάζει λ.χ. νὰ διερευνήσει κατὰ πόσο οἱ δοξογραφικὲς μαρτυρίες ἀποδίδουν πιστὰ τὶς ἀπόψεις τῶν φιλοσόφων σὲ συγκεκριμένα προβλήματα καὶ νὰ ὑποδείξει παρερμηνεῖες ὅπως λ.χ. στὴν περίπτωση τῶν ἐρμηνειῶν τοῦ Ἄρειου Δίδυμου καὶ τοῦ Γαλανοῦ τὶς ὁποῖες ἀντιπαραβάλλει, ὅταν ἐξετάζει τὸ πρόβλημα κατὰ πόσο ἡ μὴ ὀρθολογικὴ φύση τῆς ὁρμῆς εἶναι ἀποτέλεσμα σφάλματος συλλογισμοῦ ἢ ἀποτελεῖ κάτι τὸ ἰδιάζον. Ἄξιοπρόσεχτη εἶναι ἡ ἀνάλυση σὲ βάθος τῆς συσχετίσεως τῆς παραστάσεως καὶ τῶν δύο λεκτῶν, τοῦ προτασιακοῦ καὶ τοῦ προστακτικοῦ, καθὼς καὶ ἡ ἀναφορὰ στὶς σύγχρονες θεωρίες τοῦ Searle καὶ τοῦ Hare.

Ἐπαναλήψεις, τέλος, ποὺ παρατηροῦνται στὴ συστηματικὴ ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας τῆς ὁρμῆς ἐξηγοῦνται, νομίζω, ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία τοῦ συγγρ. νὰ παραμείνει στὸ χώρο τῆς ἐμπειρικῆς καὶ νατουραλιστικῆς ψυχολογίας τῆς πράξης καὶ νὰ ἀναζητεῖ τὴν ἐσωτερικὴ σύνδεση ὄχι σὲ a priori σχήματα ἀλλὰ στὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα.

Vasssa Kontorini, Inscriptions inédites relatives à l'histoire et aux cultes de Rhodes au IIe et au Ier s. av. J.-C. Rhodiaka I. Publications d'histoire de l'art et d'archéologie de l'Université Catholique de Louvain XLII (=Archaeologia Transatlantica VI), Louvain-la-Neuve 1983, σ. 114, 17 πίν., 2 σχέδια.

Η ενδιαφέρουσα αυτή μελέτη είναι διδακτορική διατριβή που εκπόνησε η συγγρ. στο Παρίσι με την καθοδήγηση ενός μεγάλου επιγραφικού, του μακαρίτη L. Robert. Όπως εξηγεί η ίδια στην εισαγωγή, παρουσιάζει ορισμένες από τις επιγραφές που βρέθηκαν στην πόλη της Ρόδου ύστερα από το 1951 και δίνουν πληροφορίες για την ιστορία και τις λατρείες της σημαντικής αυτής πόλης στην ύστερη ελληνιστική εποχή.

Ήδη ο τίτλος δηλώνει ότι η εργασία αυτή είναι η πρώτη από μια σειρά μελέτες της συγγρ. για την αρχαία Ρόδο. Βασικός σκοπός της προσπάθειας είναι, όπως αναφέρεται στην εισαγωγή, η δημοσίευση 150 περίπου επιγραφών, χωρισμένων σε 4 ομάδες. Στην πρώτη αυτή μελέτη παρουσιάζονται συνολικά 26 επιγραφές, που χρονολογούνται όλες στο δεύτερο μισό του 2ου ή στο πρώτο μισό του 1ου αι. π.Χ.

Η περίοδος αυτή ήταν ιδιαίτερα κρίσιμη για το ροδιακό κράτος που, ύστερα από τη νίκη των Ρωμαίων κατά του Περσέα στην Πύδνα και ακόμη περισσότερο μετά από τη συνθήκη που αναγκάστηκε να συνάψει μαζί τους το 164 π.Χ., δεν ήταν πια σε θέση να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη διεθνή πολιτική σκηνή. Οι Ρόδιοι έχασαν πολλές από τις μικρασιατικές κτήσεις τους και ακόμη μειώθηκε πολύ η σημασία του εμπορικού τους λιμανιού με τη δημιουργία από τους Ρωμαίους ελεύθερου λιμανιού στη Δήλο¹. Ωστόσο τα αρχαιολογικά ευρήματα δημιουργούν την εντύπωση ότι η παρακμή δεν υπήρξε ραγδαία, ούτε πήρε τη μορφή οικονομικής κατάρρευσης². Οι επιγραφές που δημοσιεύει η συγγρ. ενισχύουν ως ένα σημείο την εντύπωση αυτή³, τα εμπεριστατωμένα της σχόλια αφήνουν όμως να διαφανεί πόσο η άλλοτε περήφανη ναυτική δημοκρατία είναι πια εξαρτημένη δύναμη, ιδιαίτερα στην εξωτερική της πολιτική.

Μια σημαντική δυσκολία που είχε να αντιμετωπίσει η συγγρ. είναι η σχετική έλλειψη ιστορικών πληροφοριών για τη Ρόδο στην περίοδο αυτή, που επιτείνεται από το γεγονός ότι το σχετικό αρχαιολογικό υλικό παραμένει ακόμη σε μεγάλο βαθμό ανεπεξέργαστο. Δεν ήταν επομένως δυνατό να επιχειρήσει μια ευρύτερη ιστορική σύνθεση. Για το λόγο αυτό προτίμησε να παρουσιάσει

1. Για τα γεγονότα αυτά βλ. γενικά H. H. Schmitt, *Rom und Rhodos*, Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte, Heft 40 (1957) 156-72.

2. Πρβ. P. M. Fraser, *Rhodian Funerary Monuments*, Οξφόρδη 1977, 11.

3. Όπως όμως εύστοχα παρατηρεί η συγγρ. στη σ. 59, μόνο η συνδυασμένη μελέτη των ιστορικών πηγών και των αρχαιολογικών ευρημάτων είναι δυνατό να δώσει απάντηση στο ζήτημα της παρακμής της Ρόδου.

στο πλαίσιο ενός εκτεταμένου σχολιασμού τα νέα στοιχεία που προσφέρουν και τα προβλήματα που θέτουν οι νέες επιγραφές. Συνέπεια αυτής της επιλογής είναι ο κάπως αποσπασματικός χαρακτήρας του βιβλίου. Το κάθε κεφάλαιο έχει αυτοτέλεια, ώστε είναι δυνατό να δημιουργηθεί στον αναγνώστη μια εντύπωση ασυνέχειας. Δεν πρόκειται ωστόσο για μειονέκτημα: ο τρόπος παρουσίασης που επέλεξε η συγγρ. αντανακλά την ιδιομορφία του υλικού και της επιτρέπει να διευρύνει την έρευνά της όπου το κρίνει αναγκαίο, χωρίς τον κίνδυνο να διασπάσει μιαν εκ των προτέρων καθορισμένη ενότητα. Οι επιγραφές εξετάζονται από διάφορες πλευρές, τόσο ως κείμενα όσο και ως μνημεία. Ιδιαίτερα χρήσιμη είναι η λεπτομερής έρευνα σχετικά με τον τόπο και τις συνθήκες ανεύρεσης κάθε επιγραφής, που επιτρέπει στη συγγρ. να κάνει χρήσιμες παρατηρήσεις για την τοπογραφία της αρχαίας Ρόδου. Ιδιαίτερα βοηθητικά είναι επίσης τα δύο τοπογραφικά σχέδια που παρατίθενται στο τέλος.

Η συγγρ. χωρίζει τις επιγραφές που δημοσιεύει σε δύο ομάδες: τις ιστορικές (πρόκειται για τις τρεις πρώτες) και τις σχετικές με τις λατρείες. Η διαίρεση αυτή αναφέρεται στα προβλήματα που εξετάζει η συγγρ. με αφορμή τα νέα κείμενα και δεν εμποδίζει τον πολύπλευρο σχολιασμό τους. Άλλωστε και οι τρεις «ιστορικές» επιγραφές προέρχονται από δημόσια ιερά. Οι επιγραφές αρ. 9-26 είναι επιτύμβιες και έχουν περιληφθεί εδώ, γιατί προέρχονται από τον χώρο όπου βρέθηκε το ψήφισμα των Σαβαζιαστών, στον οποίο υπήρχαν και οι τάφοι των μελών του κοινοῦ.

Η επιγραφή αρ. 1 είναι χαραγμένη στη βάση ενός ανδριάντα του βασιλιά της Καππαδοκίας Αριαράθη ΣΤ' που ήταν στημένος σε ένα σημαντικό δημόσιο ιερό της πόλης. Ο αναθέτης λέγεται Παράμονος Καστορίδου και είναι ο πρώτος πολίτης της Ταρσού που μαρτυρείται στη Ρόδο.

Η συγγρ. επισημαίνει ότι το όνομα Αριαράθης κλίνεται εδώ ως τριτόκλιτο, όπως συμβαίνει σε μία ακόμη επιγραφή από τα Τύανα, ενώ στη γραπτή παράδοση και στα νομίσματα το όνομα εμφανίζεται κατά κανόνα ως πρωτόκλιτο. Μια πιθανή εξήγηση για την ιδιοτυπία αυτή είναι ότι ο συντάκτης του κειμένου της επιγραφής προσπάθησε να εξομοιώσει τις καταλήξεις στον πρώτο στίχο: βασιλῆ Ἀριαράθη Ἐπιφανῆ. Εξάλλου ο συνηρημένος τύπος της αιτιατικής βασιλῆ είναι στοιχείο της ροδιακής διαλέκτου, γνωστό από επιγραφές. Στο στ. 6 η συγγρ. γράφει αὐτόν (με ψιλῆ). Η δομή του κειμένου δείχνει ωστόσο ότι η αντωνυμία αναφέρεται στο υποκείμενο της κύριας πρότασης. Είναι επομένως βέβαιο ότι πρόκειται για την αυτοπαθῆ αντωνυμία αὐτόν (= ἑαυτόν), εφόσον υπάρχει άμεση αντανάκλαση: ἀρετῆς ἔνεκεν καὶ εὐνοίας καὶ / εὐεργεσίας τῆς εἰς αὐτόν θεοῖς (ενν. ἀνέθηκε). Ανάλογα παραδείγματα υπάρχουν πολλά σε επιγραφές.

Η συγγρ., αφού σημειώνει την ιδιαίτερη σημασία που είχε η Ταρσός εξαιτίας της γεωγραφικής της θέσης για το βασίλειο της Καππαδοκίας, ερευνά την πιθανή σχέση του Παραμόνου με τον Αριαράθη ΣΤ' και πιστεύει δικαιολογημένα ότι πρόκειται μάλλον για έναν αυλικό (courtisan) με υψηλό αξίωμα ή για έναν πρεσβευτή του βασιλιά στη Ρόδο. Στη συνέχεια με αφορμή τη νέα αυτή μαρτυρία η συγγρ. εξετάζει τις σχέσεις Ρόδου και Καππαδοκίας σε μια λίγο παλιότερη εποχή, γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Το γνωστότερο συμβάν στις σχέσεις αυτές είναι η άρνηση των Ροδίων να μεσολαβήσουν ανάμεσα στους Πριηνείς και τον Αριαράθη Ε' (ύστερα από αίτηση των πρώτων) στη διαμάχη τους για τα χρήματα που είχε αφήσει στην Πριήνη ως *παραθήκη* ο Οροφέρνης, αδελφός του Αριαράθη και διεκδικητής του θρόνου. Στο σημείο αυτό υπάρχει μια μικρή ανακρίβεια στις χρονολογίες. Η *παραθήκη* δεν μπορεί να τοποθετηθεί στο 156 ή 155 π.Χ., όπως αναφέρει η συγγρ. (σ. 24), αλλά λίγο νωρίτερα, το 158 ή 157, όταν ο Οροφέρνης ήταν για σύντομο χρονικό διάστημα βασιλιάς της Καππαδοκίας⁴. Εξάλλου η απαίτηση των χρημάτων από τον Αριαράθη Ε' και ο συνακόλουθος πόλεμος κατά της Πριήνης με τη βοήθεια του Αττάλου Β', δεν μπορεί να χρονολογηθεί νωρίτερα από το 155/54 π.Χ.⁵.

Η συγγρ. παρατηρεί σωστά ότι η επιφυλακτική στάση των Ροδίων στην υπόθεση αυτή ήταν αποτέλεσμα της μειωμένης στρατιωτικής τους δύναμης, αλλά και του δισταγμού τους να αλλάξουν μεσολαβητικές πρωτοβουλίες χωρίς την έγκριση των Ρωμαίων. Η ανεπιτυχής πολεμική επιχείρηση των Ροδίων κατά των Κρητών πειρατών, στα ίδια περίπου χρόνια, ενισχύει εξάλλου την άποψη της συγγρ.

Η επιγραφή αρ. 2 (που σώζεται αποσπασματικά) είναι αντίγραφο μιας συνθήκης ισοπολιτείας ανάμεσα στις κρητικές πόλεις Λύττο και Ολούντα. Ένα άλλο αντίγραφο της ίδιας συνθήκης, γνωστό από παλιά, ήταν στημένο στην Ακρόπολη της Αθήνας (*I Cret I, Lyttos*, 9). Το θραύσμα της Ρόδου σώζει το μεγαλύτερο μέρος του όρκου που επικύρωνε τη συνθήκη και βοηθά σημαντικά στην αποκατάσταση του κειμένου, παρόλο που παρουσιάζει σε μερικά σημεία μικρές εκφραστικές διαφορές από την επιγραφή της Ακρόπολης⁶. Ύστερα από την αποκατάσταση του κειμένου η συγγρ. επιχειρεί μια ανασκόπηση των σχέσεων της Ρόδου με τις κρητικές πόλεις στον 2ο αι. π.Χ. Είναι γνωστό ότι ιδιαίτερα στην ανατολική Κρήτη η πειρατεία ήταν την εποχή αυτή πηλύ διαδεδομένη, γεγονός που δεν μπορούσε να αφήσει αδιάφορη μια ναυτική δύναμη όπως η Ρόδος.

Η επιγραφή αρ. 3 είναι χαραγμένη στη βάση ενός αναθήματος στους θεούς της Σαμοθράκης. Ο αναθέτης ονομάζεται Διοπίθης Αριστωνίδα και ήταν, όπως φανερώνει η επιγραφή, άνθρωπος με σημαντική δράση. Ιδιαίτερη σημασία από ιστορική άποψη έχουν οι σχέσεις του με την Πτολεμαίδα της Φοινίκης (η οποία, όπως έδειξε αλλού η συγγρ.⁷, πήρε τους τίτλους *ιερά, άσυλος και αυτόνομος* ανάμεσα στο 103 και το 63 π.Χ.), καθώς και η συμβολή του στο να

4. Βλ. J. Hopp, *Untersuchungen zur Geschichte der letzten Attaliden*, Vestigia 25 (1977) 67.

5. Η κυριότερη πηγή για το επεισόδιο αυτό είναι ο Πολύβιος, 33, 6, 1-4. Ο F. W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius III*, Οξφόρδη 1979, 41-42 και 547-49, έδειξε ότι το χωρίο 33, 4, 1-4 αναφέρεται σε γεγονότα του έτους 155/54 και συμπέρανε ότι το επεισόδιο του Οροφέρνη που περιγράφεται στη συνέχεια χρονολογείται στον ίδιο χρόνο ή λίγο κατόπιν. Ο ίδιος προτιμά να το τοποθετήσει στο 155/54, γιατί θεωρεί άπιθανο να περίμενε ο Αριαράθης πολύ καιρό για να ζητήσει από τους Πριηνείς την *παραθήκη* του αδελφού του. Ο Hopp όμως, ό.π., χρονολογεί το επεισόδιο στο 153 ή 152 π.Χ. με ιστορικά επιχειρήματα.

6. Μια λίγο διαφορετική συμπλήρωση των δύο επιγραφών προτείνεται πιο πάνω, σ. 338-43.

7. V. Kontorini, L'autonomie de Ptolemais-Akko de Phénicie, *RevNum* 1979, 30-42.

σωθεί μία τριήρης κοντά στις ακτές της βόρειας Αφρικής, προφανώς κατά τη διάρκεια κάποιας πολεμικής επιχείρησης. Μετά από λεπτομερή ιστορική ανάλυση η συγγρ. τοποθετεί με πειστικό τρόπο τα γεγονότα που αναφέρονται στην επιγραφή στο πρώτο μισό του 1ου αι. π.Χ. και δείχνει πως η ροδιακή εξωτερική πολιτική ευθυγραμμίζεται με τις επιταγές της Ρώμης, χωρίς να σταματήσει να εξυπηρετεί και τους δικούς της στόχους. Από τις επιγραφές που αναφέρονται στις λατρείες ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν ο μικρός βωμός με τα ονόματα της φρυγικής θεάς Αδράστειας και της Νέμεσης (αρ. 4), η βάση ενός αναθήματος στο/ναυτικό ήρωα Ναύλοχο (αρ. 6) και το ψήφισμα του κοινοῦ των Σαβαζιαστών (αρ. 9)⁸. Η πρώτη και η τρίτη επιγραφή φανερώσουν την απήχηση που είχαν οι μικρασιατικές λατρείες στη Ρόδο.

Στον τελευταίο στίχο της επιγραφής αρ. 6 η συγγρ. συμπληρώνει μόνο το όνομα [Ν]αυλόχοι. Η άποψή της ότι πρόκειται για όνομα ήρωα και όχι για επίκληση θεού είναι πειστική. Επειδή, ωστόσο, το όνομα είναι χαραγμένο στη μέση του στίχου, μάλλον προς τα δεξιά, φαίνεται κάπως πιθανότερη η συμπλήρωση [ήρωι] Ναυλόχοι. Προκειμένου για τον Σαβάζιο η συγγρ. παρουσιάζει πολύ καθαρά το πρόβλημα της καταγωγής του και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις πρόκειται για θεό μικρασιατικό, ειδικότερα φρυγικό.

Στο τέλος του βιβλίου υπάρχει αρκετά εκτενής περίληψη στα νέα ελληνικά. Η γλώσσα είναι σαφής και προσεγμένη. Η τυπογραφική εμφάνιση του βιβλίου είναι καλή. Τα τυπογραφικά λάθη είναι πολύ λίγα και χωρίς ιδιαίτερη σημασία, εκτός ίσως από την εσφαλμένη χρονολογία (130 αντί 103) στη σ. 49. Οι φωτογραφίες είναι ευκρινείς και επιτρέπουν σχεδόν πάντοτε τον έλεγχο του κειμένου, όπως το αποκαθιστά η συγγρ. Είναι και αυτό μια από τις αρετές του βιβλίου.

Γενικά μπορεί να ειπωθεί ότι η συγγρ. έχει παρουσιάσει και σχολιάσει τις επιγραφές με τρόπο άρτιο και ότι η μελέτη της αποτελεί μια χρήσιμη συμβολή στην έρευνα της ελληνιστικής Ρόδου. Ελπίζουμε ότι θα ολοκληρώσει το έργο που έχει αναλάβει με την ίδια επιτυχία.

Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη

EMMANOÏHA BOÛTYPAΣ

Σ τ υ λ ι α ν ο ὺ Π. Ν τ ά ν τ η, *Ἀπειλητικαὶ ἐκφράσεις εἰς τὰς ἐλληνικὰς ἐπιτομβίους παλαιοχριστιανικὰς ἐπιγραφάς. Ἐπιγραφικὴ συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ βίου*, Ἀθῆναι 1983, σ. 221. (Διδακτορικὴ διατριβή).

Ἡ διατριβὴ τοῦ κ. Ντάντη, τὴν ὁποία ἐργάστηκε φιλότιμα νὰ φέρει εἰς πέρας συγκεντρώνοντας τὸ ὕλικό μέσα ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν παλαιοχριστιανικῶν

8. Ορισμένες απόψεις για το ψήφισμα αυτό εκτίθενται πιο πάνω, σ. 343-46.

ἐπιγραφῶν, ἀποτελεῖ πράγματι συμβολὴ α) στὴν ἔρευνα τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ βίου καὶ β) στὴ μελέτη τῆς ἐπιγραφικῆς. Διαβάζοντας κανεὶς τὴ διατριβὴ διαπιστώνει τὴν προσπάθεια τοῦ συγγρ. νὰ ἀναλύσει ὅσο πιὸ διεξοδικὰ γίνεται τὸ θέμα του, νὰ ἐρμηνεύσει πειστικὰ τὴ συνήθεια τῆς ἀναγραφῆς ἀπειλητικῶν ἐκφράσεων ἐπάνω στὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές, καθὼς ἐπίσης καὶ νὰ παρουσιάσει τὶς καθιερωμένες σχεδὸν ἐκφράσεις τῶν πρώτων μεταχριστιανικῶν αἰώνων, οἱ ὁποῖες συγκρίνονται μὲ τὶς ἀνάλογες ἐκφράσεις ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ ἐθνικοὶ σὲ προγενέστερες ἐποχές, ὅπως ἐπίσης οἱ χριστιανοὶ στὴν ἐξεταζόμενη περίοδο.

Στὴν ἀρχὴ ὁ συγγρ. παρουσιάζει τὸ θέμα καὶ τὴ μεθοδολογία ποὺ ἀκολούθησε. Στὴ συνέχεια ἀναφέρεται στὸ ἐπιγραφικὸ ὕλικὸ καὶ κάνει ἰδιαίτερο λόγο γιὰ τὴν ἐπιτύμβια στήλη ἐξηγώντας τὰ ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἐπιγραφῶν ὅπως ἀπαντοῦν στὶς ἐπιτύμβιες στήλες. Στὴν προσπάθειά του, ὅμως, νὰ πληροφορήσει τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς στήλης καὶ τὴν ἐπιφάνειά της, κάνει τὸ σφάλμα νὰ χρησιμοποιεῖ ὄρους τῆς παλαιογραφίας ποὺ δὲν χρησιμοποιοῦνται στὴν ἐπιγραφικὴ, γιὰτὶ βέβαια ὑπάρχει σαφὴς διαχωρισμὸς μεταξὺ τῶν δύο κλάδων. Ὁ κλάδος τῆς ἐπιγραφικῆς ἐξετάζει ἀποκλειστικὰ τὶς «ἐπὶ σκληρᾶς ὕλης» ἐπιγραφές (βλ. καὶ Ἄ. Σ. Ἀρβανιτοπούλου, *Ἐπιγραφικὴ*, Ἀθήνησιν 1937, σ. 11). Ἔτσι ὁ συγγρ. στὴ σ. 21 ἀναφερόμενος στὴν ἀπόξεση τοῦ κειμένου ὀρισμένων ἐπιγραφῶν καὶ ἐπαναχρησιμοποίησιν τοῦ ὕλικου τὶς χαρακτηρίζει «παλίμψηστες». Ὁ ὄρος ὅμως αὐτὸς ἀνήκει εἰς τὴν παλαιογραφία (βλ. καὶ Λίνου Πολίτη, *Ὀδηγὸς καταλόγου χειρογράφων*, Ἀθήναι 1961, σ. 14) καὶ εἶναι ἀπαράδεκτος γιὰ τὴν ἐπιγραφικὴ. Βέβαια ὁ συγγρ. γιὰ νὰ κατοχυρώσει τὸν ὄρο αὐτὸ καὶ στὴν ἐπιγραφικὴ παραπέμπει στὴν ἐργασία του, Δ. Ι. Πάλλα-Στ. Ντάντη, *Ἐπιγραφές ἀπὸ τὴν Κόρινθο*, *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1977, σ. 61-85 καὶ ἰδιαίτερα σ. 76, ἀρ. 20, χωρὶς νὰ δίνει καμιά ἐξήγησιν, παραπέμποντας στὰ ἔργα 1) τῆς Margherita Guarducci, *Epigrafia Greca*, τόμ. I, Roma 1967, σ. 443-446. (Ἐδῶ ἢ Guarducci δὲν χρησιμοποιεῖ τὸν ἑλληνικὸ ὄρο «παλίμψηστος» στὴν περίπτωσιν τῶν ἐπαναχρησιμοποιημένων ἐπιγραφῶν, ἀλλὰ τὴν περίφρασιν «monumenti iscritti riutilizzati», σ. 443) καὶ 2) Wilhelm Larfeld, *Griechische Epigraphik*, München 1914, ὁ ὁποῖος δὲν ἀναφέρει τὸν ὄρο «παλίμψηστος» γιὰ ἐπιγραφές, ἀλλὰ κάνει σύγκρισιν τῶν ἐπαναχρησιμοποιημένων ἐπιφανειῶν τῶν ἐπιγραφῶν πρὸς τὰ παλίμψηστα χειρόγραφα. Συγκεκριμένα, στὴ σ. 148 γράφει: «Auch vollständige tituli rescripti (vgl. die Palimpseste der handschriftlichen Literatur) fehlen nicht».

Στὴν ἴδια σελίδα τοῦ βιβλίου του ὁ συγγρ. χρησιμοποιεῖ ἐπίσης τὸν ὄρο «σπαράγματα» ἐννοώντας τὰ θραύσματα τῶν ἐπιγραφῶν. Καὶ αὐτὸς ὁ ὄρος εἶναι ἀτυχής, γιὰτὶ, ὅπως γνωρίζουμε, χρησιμοποιεῖται γιὰ τὰ «ἐπὶ μαλακῆς ὕλης» κείμενα καὶ ὄχι γιὰ τὶς ἐγχάρακτες ἢ ἀνάγλυφες ἐπιγραφές ἐπάνω σὲ σκληρὴ ὕλη. Ἐξάλλου τὸ ρ. σπαράσσω εἶναι συνώνυμο τῶν ρ. κατακομματιάζω, καταξεσχίζω, τίλλω, μαδῶ κ.ἄ. (βλ. Ἰ. Σταματάκου, *Λεξικὸν Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, Ἀθήναι 1949, σ. 906, στὴ λ.).

Στὴ σ. 23, γράφοντας γιὰ τὴ χρῆσιν συντομογραφῶν στὶς ἐπιγραφές, καλὸ

θά ήταν να παρέπεμπε στο γνωστό και πλέον ειδικό έργο του Michael Avi-Yonah, *Abbreviations in Greek Inscriptions* (The Near East 200 B.C.-A.D. 1100 [Quarterly of the Department of Antiquities of Palestine, Supplement to vol. 9]), Jerusalem 1940, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἄγνοεῖ.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο (σ. 28-51) ὁ συγγρ. ἀσχολεῖται μὲ «τὸ ἀπαραβίαστον τοῦ τάφου κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν» καὶ δίνει πολλὰς πληροφορίες γιὰ τὶς ταφές καὶ τὶς λέξεις μὲ τὶς ὁποῖες συνηθίζονταν νὰ δηλώνονται οἱ τάφοι· παραθέτει μάλιστα πίνακα τῶν κατὰ τόπους ταφικῶν ὄρων. Νομίζω ὅτι ὁ πίνακας αὐτὸς θὰ ἔπρεπε νὰ μὴν εἶχε παρατεθεῖ, γιὰ δύο λόγους, πρῶτα γιὰτὴν ἔργασίαν αὐτὴν δὲν εἶναι ἐπιγραφικὸ ἐγχειρίδιον, ἀλλὰ μελέτη ὀρισμένου ἐπιγραφικοῦ θέματος, καὶ δεύτερον γιὰτὴν θὰ ἀπῆλλασε τὸν συγγρ. ἀπὸ τὶς ἐλλείψεις τοῦ παρουσιάζει. Ὁ πίνακας περιέχει 52 ταφικοὺς ὄρους καὶ τὶς περιοχὰς ἀπὸ ὅπου ὁ συγγρ. ἔχει πληροφορίες ὅτι ἐπικρατοῦν οἱ ὄροι αὐτοί. Δὲν παραπέμπει ὅμως ξεχωριστὰ γιὰ κάθε ὄρο στὶς πηγὰς ἢ στὰ βοηθήματα ἀπ' ὅπου ἀντλεῖ τὶς πληροφορίες του. Ἐξᾴλλου ὑπάρχουν ἐργασίαι, παλαιότερες καὶ νεότερες, τὶς ὁποῖες ἂν εἶχε συμβουλευθεῖ, θὰ ἔδινε πράγματι ἓνα πίνακα πληρέστατον γιὰ τοὺς ταφικοὺς ὄρους ποὺ γνωρίζουμε μέχρι σήμερα καθὼς καὶ γιὰ τὶς περιοχὰς ἀπὸ τὶς ὁποῖες προέρχονται. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὶς ἐργασίαι τῶν 1) A. Dumont - Th. Homolle, *Inscriptions et monuments figurés de la Thrace, Mélanges d'Archéologie et d'Epigraphie*, Paris 1892, σ. 307-581 μὲ πίνακα ταφικῶν ὄρων στὴ σ. 515. 2) Τὸ μεγάλο ἄρθρον τῶν L. Jalabert et R. Mouterde, *Inscriptions grecques chrétiennes, Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, τόμ. 7, 1, Paris 1926, στήλεις 623-694 καὶ ἰδιαίτερα στήλ. 670-672. Τὸ ἄρθρον αὐτὸ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν συγγρ. στὴ γενικὴ βιβλιογραφία στὸ τέλος τοῦ βιβλίου του, δὲν χρησιμοποιεῖται ὅμως στὴν κατάλληλη περίπτωσιν γιὰ νὰ τεκμηριωθοῦν τὰ γραφόμενά του. 3) Τὴ γνωστὴ μελέτη τῆς Jadwiga Kubińska, *Les monuments funéraires dans les inscriptions grecques de l'Asie Mineure*, Warszawa 1968, ποὺ περιέχει πολλοὺς ταφικοὺς ὄρους ἀπὸ ὅλες τὶς περιοχὰς τῆς Μ. Ἀσίας. 4) Τὴ συλλογὴ ἐπιγραφῶν τῆς Τύρου τοῦ J. P. Rey-Coquais, *Inscriptions de la nécropole de Tyr, Bulletin du Musée de Beyrouth*, τόμ. 29, 1977 (ὄλος ὁ τόμος ἀφιερωμένος στὶς ἐπιτύμβιαι ἐπιγραφές).

Στὴ συνέχεια (σ. 49-51) κάνει λόγο γιὰ τὶς ταφές καὶ τὰ νομοθετικὰ μέτρα κατὰ τῆς τυμβωρυχίας παραθέτοντας μάλιστα καὶ τὸ σχετικὸ διάταγμα τοῦ Καίσαρος, ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὸν 1ο μ.Χ. αἰῶνα, στοιχεῖο πολὺ σημαντικὸ γιὰ τὴν ἐξεταζόμενη περίοδο.

Στὸ δεύτερον κεφάλαιο (σ. 52-83) «Ἐπιτύμβιοι ἀπειλητικαὶ ἐκφράσεις» παρουσιάζει τὸ περιεχόμενον τῶν ἀπειλητικῶν ἐκφράσεων καὶ τὴν προέλευσίν τούς ἀπὸ τὴν ἐθνικὴν, ἰουδαϊκὴν καὶ χριστιανικὴν παράδοσιν. Ἔχω τὴ γνώμην ὅτι γιὰ τὶς ἐλληνικὰς ἰουδαϊκὰς ἐπιγραφὰς θὰ ἔπρεπε ὁ συγγρ. νὰ ἦταν περισσότερο ἐνήμερος. Στὸς τόμους τῶν ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἱστορίαν καὶ ἀρχαιολογίαν τῆς Παλαιστίνης (*Palestine Exploration Fund [Quarterly Statement], Zeitschrift des Deutschen Palästina Vereins, Israel Exploration Journal, Revue Biblique, Liber Annuus*, καὶ στὴν ἐργασίαν τῶν M. Schwabe and B.

Lifshitz, *Beth She'arim II, The Greek Inscriptions*, Jerusalem 1974), θά ἔβρισκε ἀρκετὸ ὕλικό.

Στὴ σ. 83 ἡ ἐπιγραφή: «ἄροι ἄσυλοι τῆς δεσποίνης ἡμῶν τ(ῆς) / Θεοτόκου (καί) τῶν ἁγίων Κοσμᾶ / (καί) Δαμιανοῦ δ<ιο>ρισθέντος (;)», ἀνήκει στὴν κατηγορία ἐκείνη τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ ἀναφέρονται στοὺς ὄρους ἀσυλίας καὶ ἐπομένως εἶναι ἄτοπη, γιὰτὶ δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὸ κεφάλαιο στὸ ὁποῖο τὴν κατατάσσει.

Στὸ τρίτο κεφάλαιο (σ. 84-164) «Εἶδη καὶ θέματα τῶν ἀπειλητικῶν ἐκφράσεων» ὁ συγγρ. διεξέρχεται τὸ θέμα πολὺ ἀναλυτικά, δὲν ἀποφεύγει ὅμως τὶς ἐπαναλήψεις σὲ προηγούμενες ἀναφορές του καὶ ἰδιαίτερα στὶς σ. 84-86. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται στὸ τέταρτο καὶ τελευταῖο κεφάλαιο (σ. 165-194) «Σκοπὸς ἐπιδιωκόμενος διὰ τῶν ἀπειλητικῶν ἐκφράσεων», ὅπου θά περίμενε κανεὶς ἕνα κείμενο πιὸ μεστό.

Ἡ ἐργασία ὁλοκληρώνεται μὲ Παράρτημα ἀντιπροσωπευτικῶν ἐπιτυμβίων παλαιοχριστιανικῶν ἐπιγραφῶν μὲ ἀπειλητικὰς ἐκφράσεις (σ. 195-205), καθὼς καὶ μὲ κατάλογο χρονολογημένων ἐπιγραφῶν μὲ ἴδιο περιεχόμενο (σ. 206-208).

Τελειώνοντας τὴ μελέτη τοῦ βιβλίου ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ εὐλογα νὰ διερωτηθεῖ, γιὰτὶ ὁ συγγρ. χρησιμοποιοῖ μόνον ὀρισμένες «κατ' ἐπιλογὴν» ἐπιγραφές καὶ δὲν ἐρεύνησε συστηματικὰ ὅλες τὶς προσιτὰς ἐπιγραφικὰς ἐργασίες, τὰ ἐνημερωτικὰ ἐπιγραφικὰ δελτία ποὺ δημοσιεύονται σὲ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ (ἰδιαίτερα στὴ *Revue des Etudes Grecques* καὶ *Byzantinische Zeitschrift*), τὶς μεμονωμένες συλλογές καὶ τὰ *corpora* τῶν ἐπιγραφῶν, ὥστε νὰ συλλέξει τὶς σχετικὰς μὲ τὸ θέμα τοῦ ἐπιγραφῆς, προκειμένου νὰ ἐνημερώσει τὴ διατριβὴ του πλήρως μέχρι τὸ 1983 ποὺ δημοσιεύθηκε.

Ἐνδεικτικὰ καὶ πάλι, μέσα ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν ὁ συγγρ. θά μπορούσε νὰ εἶχε ἀναφερθεῖ καὶ στὶς παρακάτω ἐπιγραφὰς τὶς ὁποῖες παραθέτω.

1) Παλαιοχριστιανικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὴ Χίο, *Supplementum Epigraphicum Graecum* 15 (1958) 144, ἀρ. 545:

† Ὑπὲρ μακαρήας κυμήσεος τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ἐπιφανίου ἐκυμήθη / ὁ δούλος τοῦ Θεοῦ Ἐπιφάνιος μ(ηνί) Μαῖο ἡς τ(άς) ιγ´. Ὅστις / δὲ μετ(ά) τ(ῆν) τελευτ(ῆν) τ(ῆς) ἐμ(ῆς) συνβήου Ἄννης ἀ(ν)ύξει(ι) / τὸν τάφο(ν) μ(ου), ἦνα ἔχ(η) τὴν ἀρὰν τὸν τη´ / ἁ(ῶ)ν πατ(έρων) κέ ὑμῶ(ν) τὸν ἁμαρτολ(όν)†

2) Ἀπὸ τὸ Ἰκόνιο, 3ος μ.Χ. αἰ., ὁ.π., σ. 201-202, ἀρ. 819:

Φούτιος Αἴλιος Μαρ/τύρις ζῶν φρονῶν / κατεσκεύασεν τὴν / σορὸν ἑαυτῶ καὶ Αἰ/λία Ζῶη γυναικὶ αὐ/τοῦ· ὅς δὲ ἂν ἔτερ/ος ἐπισβιάσηται / ὑποκείσεται τῶ / ταμείῳ (δηνάρια) βφ´.

Ὡστόσο, παραβλέποντας τὶς ἀδυναμίες αὐτὰς τῆς διατριβῆς τοῦ κ. Ντάντη ὀφείλει κανεὶς νὰ ὁμολογήσει ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἐργασία ποὺ πλουτίζει τὴ βιβλιογραφία τῆς ἐπιγραφικῆς.

Artabasdos, der Rechtgläubige Vorkämpfer der göttlichen Lehren. By *Paul Speck*. *Ποικίλα Βυζαντινά*, 2. Freie Universität Berlin, Byzantinisch-Neugriechisches Seminar. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GMBH, 1981, 423 p.

The author, who is one of the most prominent scholars of Byzantium in the seventh through ninth centuries, has written a very useful investigation of the accounts of Theophanes Confessor and Nicephorus concerning the rebellion and reign of Artabasdos in the early 740s. However he admits that his conclusions are very hypothetical («sehr hypothetisch», p. 71). He undertakes very detailed *Quellenforschung*. He acknowledges his debt to earlier researches of Dieter Stein, *Der Beginn des byzantinischen Bilderstreits und seine Entwicklung bis in die 40er Jahre des 8. Jahrhunderts* (Miscellanea Byzantina Monacensia, vol. 25, Munich 1980).

The basic contention of the author is that Artabasdos did not really wish to replace Constantine V or to usurp all imperial power, and that he did not wish to restore icons. He claims that Artabasdos actually wished to reach some arrangement with Constantine V to share power, just as he had done with Constantine V's father, Leo III (p. 56-59). Much of Speck's case involves assumptions about the spread of a false report that Constantine V had already died, and language of an open letter of intentions written and distributed by Artabasdos. He points out that Artabasdos apparently dated the beginning of his reign immediately following the death of Leo III, who died on 27 June 741, even though the military rebellion in Artabasdos' favor took place in the summer of 742 (p. 126-129, 134).

This book emerged from researches on a larger study of Leo III, which we all look forward to reading. Speck believes that the accounts of the execution of Constantine Vakhtangios may derive from the *Vita* of Germanos (p. 36). He also makes important observations about reports of the blinding of Sisinnios and Artabasdos (p. 33-44).

Speck's criticism of the sources and his ingenious reconstruction of the chronology and nature of events force specialists to reconsider the previously held assumptions about the eighth century. He argues that only ca. 790 did retrospective historical writing impute to Artabasdos any intent to restore icons (p. 141, 146).

The ultimate question is the credibility of Speck's reconstruction. The defeated, such as Artabasdos, seldom leave adequate materials to understand their true intentions and decisions. Yet long ago Jean Béranger observed that emperors even in the early Principate engaged in the gesture of the *refusatio imperii*, the pretense of rejecting the initial offer of the office of emperor, *Recherches sur l'aspect idéologique du principat* (Basel 1953). It is moreover clear from incidents such as Julian's unsuccessful negotiations with Constantius II that there were earlier examples of usurpers attempting to negotiate a

settlement with the legitimate emperor. Speck does not appear to understand the larger context of Byzantine military revolts, indeed of Late Roman ones, that might have illuminated some of the many puzzles and inconsistencies in historical understanding of the civil war between Artabasdos and Constantine V.

Speck makes a maximalist case for the cause of Artabasdos, which more skeptical historians such as myself, cannot accept at face value. Nevertheless, it is reasonable to suppose that the extant historical traditions about Artabasdos fail to provide a balanced perspective on his intentions, decisions, and public acts. Speck deserves the gratitude of scholars for compelling a reexamination of Artabasdos and his rebellion.

On p. 98-99 Speck does not adequately discuss the thematic constituencies of Artabasdos or the role of Armenians and the Armeniaks in supporting his cause. Yet it is essential to try to understand this.

Although this book demonstrates much hard work, and a close and ingenious reading of the sources, its basic thesis is not entirely convincing. Yet each scholar must make up his own mind and no one who studies iconoclasm or the eighth century can ignore this very serious book. No one else has written such a detailed study of Artabasdos. Speck's researches, especially those on papal policy towards Artabasdos and Constantine V, have some implications for the study of broader papal history, so ecclesiastical historians of the Middle Ages will want to consult this book.

The book has six detailed appendices, including a very speculative one, no. III, concerning «Anlass und Datierung der Bilderschriften des Johannes Damaskenos», p. 179-243. There is a good index, which includes references to bibliography. Yet there are a number of conspicuous bibliographic omissions.

The University of Chicago

WALTER EMIL KAEGI, JR.

Warren T. Treddgold, The Nature of the Bibliotheca of Photius, Dumbarton Oaks 1980, σ. XVI+206, (Dumbarton Oaks Studies 18).

Η τελευταία εικοσαετία θα μπορούσε αναμφίβολα να χαρακτηριστεί ιδιαίτερα ευνοϊκή για τις φωτιακές έρευνες. Ολοκληρώθηκε η έκδοση της *Βιβλιοθήκης* με τη φροντίδα του R. Henry¹, κυκλοφόρησε ο πρώτος τόμος του

1. Photius, *Bibliothèque*, έκδ. R. Henry, Παρίσι 1959-1977 (τ. 1-8). Ιδιαίτερα χρήσιμη είναι η βιβλιοκρισία του T. Hägg, *Göttingische Gelehrte Anzeigen* 228 (1976) 32-60. Πρβ. και

Λεξικού², ενώ εντελώς πρόσφατα περατώθηκε η έκδοση των επιστολών του πατριάρχη και αναμένονται τα Αμφιλόχεια³. Στον χώρο των αυτοτελών δημοσιεύσεων αξίζει να μνημονευτούν τα δύο βιβλία του Κ. Τσαντσάνογλου, *Τὸ Λεξικὸ τοῦ Φωτίου, Χρονολόγηση-Χειρόγραφη παράδοση*, Θεσσαλονίκη 1967, και *New Fragments of Greek Literature from the Lexicon of Photius*, Αθήνα 1984, καθώς και το αξιόλογο έργο του Τ. Hägg, *Photios als Vermittler antiker Literatur...*, Ουψάλα 1975⁴.

Το κρινόμενο εδώ βιβλίο του Treadgold αποτελεί ασφαλώς σημαντική προσφορά στη σύγχρονη βιβλιογραφία. Ο συγγραφέας, διαθέτοντας ήδη πλούσιο επιστημονικό υπόβαθρο τόσο στον Φώτιο όσο και στα προβλήματα του 9ου αιώνα, επιτυγχάνει όχι μόνον την επιθυμητή συστηματοποίηση των πορισμάτων της έρευνας γύρω από τη Βιβλιοθήκη αλλά διατυπώνει και νέες απόψεις τόσο για τη χρονολόγηση του σημαντικότητας αυτού έργου όσο και για τα συγγραφικά του πρότυπα. Επιπλέον, οι εκτενέστατοι πίνακες του βιβλίου (σ. 117-189) θα προσφέρουν ασφαλώς πολύτιμες υπηρεσίες στους μελετητές, ιδιαίτερα μάλιστα ο πρώτος (σ. 117-168), ο οποίος περιλαμβάνει σχολιασμένο περιληπτικά το περιεχόμενο των κωδίκων της Βιβλιοθήκης.

Δύο είναι, κατά τη γνώμη μου, τα νέα στοιχεία που προσκομίζει ο Treadgold: α) η χρονολόγηση του έργου και β) η προέλευση των κωδίκων 234-280 της Βιβλιοθήκης. Ως προς το πρώτο σημείο ο συγγραφέας χρονολογεί τη σύνταξη της Βιβλιοθήκης στο έτος 845 χωρίς, όμως, να αποκλείει εντελώς και την «παραδοσιακή» χρονολογία 855 (σ. 16-36)⁵. Όσο για τους κώδικες 234-

το άρθρο του W. T. Treadgold, *The Recently Completed Edition of the Bibliotheca of Photius*, *Byzantinoslavica* 41 (1980) 50-61, καθώς και N. C. Conomis, *Parerga* II, *Ελληνικά* 35 (1984) 51-53.

2. *Photii Patriarchae Lexicon*, Edidit Chr. Theodoridis, τ. I, Α-Δ, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1982. Σημαντικές οι συμβολές του Ν. Κονομή υπό τον γενικό τίτλο *Concerning the New Photius I-III* δημοσιευμένες σε τρεις συνέχειες στα *Ελληνικά* 33 (1981) 382-393 και 34 (1982-83) 151-190, 287-330.

3. *Photii Patriarchae Constantinopolitani epistulae et Amphilochia*, rec. B. Laourdas · L. G. Westerink, τ. I-III, Λιψία (Teubner) 1983-1985.

4. Από τον μεγάλο αριθμό των άρθρων για τον Φώτιο ας μου επιτραπεί να σημειώσω τα ακόλουθα: Hélène Ahrweiler, *Sur la carrière de Photius avant son patriarcat*, *BZ* 58 (1965) 348-363. C. Mango, *The Availability of Books in the Byzantine Empire, A.D. 750-850* στον τόμο *Byzantine Books and Bookmen*, *Dumbarton Oaks* 1975, 29-45, και του ίδιου, *The Liquidation of Iconoclasm and the Patriarch Photios* στον τόμο *Iconoclasm*, *Birmingham* 1977, 133-140. Σπουδαία θέση στη βιβλιογραφία έχει καταλάβει και το αφιερωμένο στον Φώτιο κεφάλαιο του πρόσφατου βιβλίου του Ν. G. Wilson, *Scholars of Byzantium*, *Λονδίνο* 1983, 89-119. Θα ήταν, ίσως, ευκατρία η δημοσίευση ενός *Forschungsbericht* για τις έρευνες αυτές, καθώς η βιβλιογραφία έχει πολλαπλασιαστεί τα τελευταία χρόνια.

5. Η άποψη της Ahrweiler ότι η Βιβλιοθήκη γράφτηκε το έτος 838 αποκρούεται από τον Treadgold με πειστικά επιχειρήματα (σ. 26).

280, ο Treadgold πιστεύει ότι προέρχονται από σημειώσεις του πατριάρχη προγενέστερες του χρόνου σύνταξης της Βιβλιοθήκης, οι οποίες εντάχθηκαν αυτούσιες στον κορμό του έργου χωρίς καμία περαιτέρω επεξεργασία, λόγω της επικείμενης πρεσβείας στους Άραβες (σ. 37-51 κ.α.).

Όσο και αν τα συμπεράσματα αυτά εμφανίζονται τεκμηριωμένα, υπάρχουν παρ' όλα αυτά ορισμένα ασθενή σημεία. Ειδικότερα, η χρονολόγηση της Βιβλιοθήκης, σημείο αμφιλεγόμενο από πολλά χρόνια, κυμαίνεται κατά μία δεκαετία, 845-855, χωρίς ουσιαστική βεβαιότητα. Ο συγγρ. αποδέχεται στο σημείο αυτό τη θεωρία της Ahnweiler (γέννηση του Φωτίου γύρω στο 810) χαρακτηρίζοντας αυτόματα τη Βιβλιοθήκη έργο της πρώτης περιόδου της ζωής του πατριάρχη. Τότε, όμως, πώς πρέπει να ερμηνευθεί η φράση του Φωτίου για τον Νικόλαο Δαμασκηνό ότι «... οὗτος καὶ Ἄσσυριακὴν ἱστορίαν ἐν πολυστίχῳ βιβλίῳ, ὅσα παλαιὰν μνήμην ἀναγνωσμάτων ἔχομεν, καταλέλοιπεν» (Βιβλιοθήκη, κώδ. 189: 146α στ. 12-14)⁶; Και βέβαια, η απόλυτη σύνδεση του προλόγου με τον χρόνο σύνταξης του γιγάντιου αυτού έργου έχει αμφισβητηθεί ήδη από τον Krumbacher αλλά και από τον Mango στις μέρες μας και θα έπρεπε να είχε αντιμετωπιστεί με μεγαλύτερη, ίσως, προσοχή. Επιπλέον, η αποδεκτή χωρίς επιφυλάξεις από τον Treadgold, άποψη του Wentzel (*Die griechische Übersetzung der Viri illustres des Hieronymus, Texte und Untersuchungen...* 13/3, 1895), ότι κυριότερη πηγή της Βιβλιοθήκης είναι το γνωστό ως «Επιτομή του Ησυχίου» βιογραφικό λεξικό, δεν είναι απόλυτα ασφαλής. Όπως λέει ο ίδιος ο Treadgold, η εν λόγω Επιτομή, την οποία αποδίδει με βάσιμα επιχειρήματα στον πολύ γνωστό διάκονο Ιγνάτιο, γράφτηκε οπωσδήποτε ύστερα από το έτος 843 αλλά πριν από το 845, εφόσον ο θάνατος του Ιγνατίου τοποθετείται λίγο ύστερα από το 845. Αν, όμως, προεκτείνουμε ως ένα επιτρεπτό σημείο τον ίδιο συλλογισμό, θα πρέπει να αποδεχτούμε ότι ο Φώτιος ανέμενε την έκδοση της Επιτομής για να προχωρήσει στη σύνταξη της Βιβλιοθήκης, πράγμα μάλλον απίθανο. Και στην περίπτωση που γίνει αποδεκτή η γνώμη του Wentzel, τότε θα έπρεπε να μελετηθεί και η συγκεκριμένη διάρθρωση της Βιβλιοθήκης, ο τρόπος γραφής της, ο σκοπός του έργου, αν η «Επιτομή του Ησυχίου» ήταν και «τυπολογικό» πρότυπο της Βιβλιοθήκης, ερωτήματα για τα οποία δεν υπάρχουν ούτε απαντητικές νύξεις. Τέλος, τα λίγα παραθέματα που δίνει ο Treadgold από την Επιτομή, όπως παραδίδεται από τη Σούδα, και τη Βιβλιοθήκη (σ. 52 κ.ε.), δεν έχουν απόλυτη αποδεικτική ισχύ, ακόμη και με την προϋπόθεση ότι αποδίδουμε κεφαλαιώδη σημασία στην επισήμανση παράλληλων χωρίων μεταξύ των κειμένων, άποψη αναμφίβολα ιδιαίτερα συζητήσιμη.

Όσο για τους κώδικες 234-280, η επιχειρηματολογία του Treadgold φαίνεται πειστικότερη, μολονότι θα μπορούσε να ισχύσει και η εντελώς

6. Η παλαιά μνήμη του κειμένου ερμηνεύεται ως σχολική μνήμη από τον συγγρ. (σ. 64), άποψη που δεν αντέχει σε σοβαρή κριτική.

αντίθετη εκδοχή και να θεωρήσουμε τους συγκεκριμένους αυτούς κώδικες ως δείγμα μεταγενέστερης επεξεργασίας από τον Φώτιο, η οποία, για άγνωστους λόγους, παρέμεινε ημιτελής. Και κάτι ακόμη: η υπόθεση του συγγρ. ότι ο Φώτιος ήδη κατά τη διάρκεια της εξορίας της οικογένειάς του μελετούσε κείμενα, από τα οποία άλλα ήταν δικά του και άλλα αγόραζε από «δεύτερο χέρι» ή δανειζόταν (σ. 111 κ.ε.), δεν έχει πολλά υπέρ αυτής, καθώς στηρίζεται, κατά κύριο λόγο, σε σειρά συλλογισμών, οι οποίοι εύκολα ανατρέπονται, ιδιαίτερα ύστερα από τη δημοσίευσή του άρθρου του Mango, *The Liquidation of Iconoclasm...* (βλ. παραπάνω), το οποίο γνωρίζει ο συγγρ. αλλά δεν το χρησιμοποιεί αποδοτικά.

Όσα προαναφέρθηκαν δεν είναι παρά σκέψεις που προέρχονται από την ανάγνωση ενός ιδιαίτερα μεθοδικού έργου, με συγκεκριμένες θέσεις, οι οποίες δημιουργούν πλούσιο και γόνιμο προβληματισμό. Σημειώνουμε, τέλος, ότι η βιβλιογραφία (έως το 1978) έχει άψογη πληρότητα⁷, ενώ η εκτύπωση είναι αντάξια των άλλων εκδόσεων του *Dumbarton Oaks*.

Πανεπιστήμιο, Κρήτη

A. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ

Varia I. Beiträge von Ralph-Johannes Lilie und Paul Spcck. (Freie Universität Berlin/Byzantinisch-Neugriechisches Seminar: *Ποικίλα Βυζαντινά* 4) Dr. Rudolf Habelt GMBH, Bonn 1984, 325 S.

Der vorliegende Band, die erste Aufsatzsammlung der 1981 begründeten Reihe *Ποικίλα Βυζαντινά*, enthält fünf Aufsätze der beiden obengenannten Berliner Byzantinisten von sehr unterschiedlichem Umfang zu historischen und philologischen Problemen. Gleich der erste Aufsatz des Bandes, in dem Lilie sich mit dem Thema «Des Kaisers Macht und Ohnmacht. Zum Zerfall der Zentralgewalt in Byzanz vor dem vierten Kreuzzug» in der bereits von ihm in früheren Publikationen¹ behandelten Epoche der Komnenen und Angeloi bewegt (1081-1204), umfaßt ein Drittel des gesamten Bandes (S. 9-120).

7. Με την εξαίρεση του άρθρου του J. Darrouzès, *Deux lettres inédites de Photius aux Arméniens*, *REB* 29 (1971) 137-181.

1. Ohne Anspruch auf Vollständigkeit seien hier drei Beiträge Lilies zur Geschichte der Komnenenzeit angeführt: R.-J. Lilie, Die Schlacht von Myriokephalon (1176). Auswirkungen auf das byzantinische Reich im ausgehenden 12. Jahrhundert, *Revue des Etudes byzantines* 35 (1977) 257-275; derselbe, *Byzanz und die Kreuzfahrerstaaten. Studien zur Politik des*

Lilie geht aus von einem dem Kaiser Andronikos I. (1183-1185) vom Historiker Niketas Choniates in den Mund gelegten Ausspruch über die unbegrenzte Allmacht des Kaisers und stellt die Frage nach der tatsächlichen Praxis kaiserlicher Machtausübung und deren Grenzen in der betreffenden Epoche. Obwohl der Entscheidungsspielraum eines byzantinischen Kaisers nach Lilie den eines heutigen westlichen Regierungschefs weit übertraf (S. 13), war er doch immer Exponent einer Gruppe, die er durch Privilegierung an sich binden mußte. Die Kaiser der Spätzeit beweisen für Lilie, daß die individuellen Fähigkeiten eines Herrschers nicht immer ausschlaggebend waren bei der Bewältigung von Problemen.

An den früheren Darstellungen der Epoche in Werken zur byzantinischen Geschichte bemängelt Lilie, daß sie allzusehr den personalistischen Urteilen der byzantinischen Historiker verhaftet waren oder für Entwicklungen in Wirtschaft und Gesellschaft nur oberflächliche Erklärungen anboten, so z.B. einen über- großen Einfluß der italienischen Kommunen auf die Wirtschaft des byzantini- schen Reiches (S. 14-19).

Anschließend gibt Lilie einen Überblick über den Prozeß der Feudalisierung der Agrarstruktur in den Provinzen des Reiches im 10. und 11. Jahrhundert (S. 20-32), der notwendig die Eingriffsmöglichkeiten der Zentrale beeinträchtigte, so daß Alexios I. Komnenos (1081-1118) nur in Anlehnung an die anderen führenden Familien zur Herrschaft gelangen und die Macht ausüben konnte, wobei etwa die sich im Senat Konstantinopels repräsentierende Mittelklasse bewußt zurückgesetzt wurde (S. 36-39).

Ausführlich wird geschildert, wie der Kaiser durch eine geschickte Heiratspolitik, Berufung von Verwandten und Angehörigen der Aristokratie in hochrangige Würden und sehr großzügige Land- und Geldgeschenke die Loyalität der Führungsschicht sicherstellte (S. 39-47). Am Beispiel des Theodoros Gabras wird verdeutlicht, wie der Kaiser einem adeligen Großgrundbesitzer gegen Anerken- nung seiner Oberhoheit die uneingeschränkte Verfügungsgewalt über eine Provinz gewährte (S. 47-52). So gelangt Lilie zu folgender Charakterisierung des Komnenestaates (S. 53):

«Wenn man wollte, könnte man die byzantinische Regierungsform während des 12. Jahrhunderts als einen unausgesprochenen Konsens zwischen Kaiser und Adel —oder besser: zwischen Zentralregierung und Provinzkräften— definieren, der auf der einen Seite dem Kaiser die grundsätzliche Unterstützung von Seiten der Aristokratie zusicherte, auf der anderen Seite aber gleichermaßen besagte

Byzantinischen Reiches gegenüber den Staaten der Kreuzfahrer in Syrien und Palästina bis zum Vierten Kreuzzug (1096-1204), (Freie Univ. Berlin, Byzantinisch-Neugriech. Seminar. *Ποικίλα Βυζαντινά* 1) München 1981; derselbe, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und Angeloi (1081-1204)*, Amsterdam 1984.

Aristokratie vor allzu starken Eingriffen des Kaisers in ihre Interessen schützte».

Lilie hält diese Entwicklung für natürlich und im Gegensatz zu früheren Darstellungen² auch für gesund. Insgesamt glaubt er eine Entwicklung vom «Beamtenstaat» zum patriarchalisch geführten Staat, der sich auf den Konsens der führenden Familien stützt, beschreiben zu können (S. 57). In diesem Zusammenhang führt er zahlreiche Beispiele aus historischen Quellen und Urkunden an, die das Eindringen des abendländischen Lehnswesens in Byzanz deutlich machen (S. 61-68). An der Partitio Romaniae versucht er «die gewaltige Akkumulation des Großgrundbesitzes» im 12. Jahrhundert zu exemplifizieren, die die Zentralgewalt fortwährend beeinträchtigte und die Steuereinnahmen verminderte (S. 69 ff). Lilie schließt aus dem seiner Meinung nach «erfolgreichen griechischen Widerstand auf der Peloponnes nach 1204» (S. 71) auf eine starke militärische Potenz des Großgrundbesitzes, doch hier sprechen die Quellen eine ganz andere Sprache, vgl. etwa Niketas Choniates' höhnische Äußerungen über Leon Sguros kläglichen Widerstand gegen die Truppen des Bonifaz von Montferrat³ oder die zahllosen stereotypen Berichte der Chronik von Morea über Kapitulationen peloponnesischer Städte vor der schwachen Truppe Champlitte's und Villehardouin's⁴. Mit welcher Leichtigkeit schlugen siebenhundert Franken viertausend Griechen und Slaven bei Kundura in die Flucht!⁵ Nur wenige, von der Natur sehr begünstigte Festungen wie Akrokorinth oder Monembasia konnten einige Zeit standhalten.

Am Beispiel des vergeblichen Kampfes, den Andronikos I. (1183-1185) gegen die Strandräuberei führte, verdeutlicht Lilie ein weiteres Stadium der Auflösung der kaiserlichen Zentralgewalt, wobei er den historischen Bericht sehr glücklich durch eine genuesische Urkunde ergänzt (S. 72 ff). In der verstärkten Anwerbung lateinischer Söldner und der von Niketas Choniates scharf kritisierten Rekrutierung von Angehörigen der Mittelklasse für das Heer glaubt er Versuche der Stärkung der kaiserlichen Macht gegenüber dem Adel erkennen zu können (S.

2. Z.B. Georg Ostrogorsky in seiner *Geschichte des Byzantinischen Staates* (Handbuch der Altertumswissenschaften, XII. Abt., 1. Teil, 2. Band), München 1963³, S. 309 zusammenfassend: «Von den einstigen festen Grundlagen war Byzanz endgültig abgerückt, seine Streitmacht und seine Wirtschafts- und Finanzmacht waren nicht mehr die alten. Das muß man im Auge behalten, um zu verstehen, weshalb der Glanz der Komnenenepoche nicht lange währte und weshalb am Ende der Epoche der Zusammenbruch des byzantinischen Staates steht». Von den neueren Darstellungen vergleiche man etwa M. Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204. A Political History*, London-New York 1984, S. 212-220 und S. 244-262 und S. 244-262 mit Lilies Ausführungen.

3. *Nicetae Choniatae Historia*. Rec. I. A. van Dielen (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, vol. XI, 1), Berlin-New York 1975, S. 609 ff.

4. *The Chronicle of Morea. To Χρονικόν του Μορέως...*, ed. John Schmitt, London 1904, z.B. S. 98, 102 und 110.

5. Ebenda S. 118.

75-79). Trotz abnehmenden Durchsetzungsvermögens des Kaisers und der Herausbildung von fast zu unabhängigen Territorien sich entwickelnden Latifundien blieb nach Lilie die Politik der Kaiser solange erfolgreich, solange es ihnen gelang die weitverzweigte Komnenenfamilie, ihre eigentliche Machtbasis, zu kontrollieren (S. 84). Da nach Manuels I. Tod (1180) niemand vorhanden war, der die Familie unbestritten führen konnte —auch Andronikos Komnenos war durch seine Ausschweifungen und Eskapaden kompromittiert—, folgte nach der kurzen Herrschaft desselben (1183-1185) der Verlust der Herrschaft an die Angeloi. Andronikos wurde vom Adel bekämpft und war wegen seines Terrorregimes im Volk verhaßt, der inzwischen staatstragende Konsens von Kaiser und Adel zerstört (S. 87-99). Der zufällig auf den Thron gelangte Isaakios II. Angelos (1185-1195) besaß weder eine Hausmacht noch die notwendige dynastische Legitimität, so daß sein leichter Erfolg zuviele Nachahmer auf den Plan rief und seine Herrschaft von andauernden Ursupationsversuchen begleitet war (S. 100-104). Neu ist nach Lilie an den Ursupationsversuchen dieser Zeit, daß sich viele Rebellen mit der Herrschaft über ein bestimmtes, ihnen vertrautes Gebiet begnügten und nicht mehr nach der Kaiserkrone strebten (S. 105/6).

Die noch erfolglosere Regierung Alexios' III. (1195-1203) und das Chaos nach der Einnahme Konstantinopels durch die Kreuzfahrer potenzierten die territoriale Auflösung des Reiches, was nach Lilie durch die wirtschaftliche Verselbständigung der Provinzen überhaupt erst ermöglicht wurde (S. 107-114). Diese Auflösungserscheinungen bewirkten die wachsende Schwäche des Reiches bei der Abwehr äußerer Feinde und den finanziellen Zusammenbruch der Staatsverwaltung (S. 114-116).

Mit einer Zusammenfassung der Ergebnisse seiner Arbeit beschließt Lilie den Artikel (S. 116-120), der die Problematik klar entwickelt und das Verhältnis von Kaiser und Adel im Byzanz des 12. Jahrhunderts auch im Großen und Ganzen richtig rekonstruiert. Die Darstellung leidet freilich an einer unnötigen Überfrachtung mit Beispielen. Man hat das Gefühl, daß Lilie aus seiner Kartei quasi als Abfallprodukt früherer Arbeiten diese Abhandlung konzipiert hat, um noch eine zusätzliche Publikation aufweisen zu können.

Mag der Leser die erste Abhandlung Lilies noch mit einigem Gewinn zur Kenntnis genommen haben, so gestaltet sich die Lektüre von Lilies zweitem Beitrag «Noch einmal zu dem Thema 'Byzanz und die Kreuzfahrerstaaten'» (S. 121-174) eher quälend, denn hier handelt es sich um eine etwas peinlich wirkende, auf fünf Einzelprobleme konzentrierte Replik auf eine ausführliche Rezension H. Möhrings⁶ zu Lilies Buch über Byzanz und die Kreuzfahrerstaaten (siehe Anmerkung 1), der der rote Faden fehlt und die sich völlig in Einzelheiten verliert.

6. Erschienen in der *Historischen Zeitschrift* 234 (1982) 601-608.

Paul Specks Beiträge werden eröffnet von einer knappen Synthese zu dem Thema «Ikonoklasmus und die Anfänge der makedonischen Renaissance» (S. 175-210), die nach Angabe des Verfassers (S. 206 Anmerkung 1) auf einen Vortrag, der von ihm in Dumbarton Oaks im Frühjahr 1984 gehalten wurde, zurückgeht. Speck geht von der im Verlauf des 7. Jahrhunderts zunehmenden Verbreitung des Christusbildes neben der älteren Kreuzesdarstellung aus, die er mit der Not der Perser- und Araberkriege in Verbindung bringt (S. 177-181). Im Vulkanausbruch des Jahres 726 sieht er den Anlaß für den Rückgriff Leons III. (717-741) auf die ursprünglichere Kreuzesdarstellung und -verehrung. Erst die kleinasiatischen Bischöfe, denen Speck unterstellt, sie hätten «der Kirche ihre ursprüngliche Größe und Reinheit zurückbringen wollen» und sich dafür auf die «frühchristliche, bilderfreie Kirchendekoration» berufen (S. 183), hätten dadurch einen Gegensatz zwischen Kreuzesdarstellung und Bilderverehrung aufgebracht. In Steins⁷ eng an die Quellen angelehnter Untersuchung findet sich freilich von dem, was Speck als Motivation der kleinasiatischen Bischöfe angibt, nichts, nur ein gelegentlicher Hinweis auf das Schweigen der ökumenischen Synoden zur Bilderfrage, aber kein expliziter Rückgriff auf Frühchristliches.

Erst Konstantin V. (741-775) habe auf Drängen der Bischöfe und bewegt durch die Pest des Jahres 746 die Bilderverehrung als solche bekämpft (S. 184 ff). 787 sei sie erstmals festgelegt worden, jedoch ohne praktische Auswirkungen, was Speck allein mit einer Stelle aus der Vita des Stephanos des Jüngeren, die vom Fortbestehen ikonoklastischer Dekorationen in der Blachernenkirche berichtet, doch wohl etwas zu dürftig begründet (S. 186). In wenigen Jahren alle bedeutenderen Kirchen neu auszumähen hätte wohl selbst byzantinische Möglichkeiten stark überschritten.

Warum er dann im Ikonoklasmus ebenso wie in der geplanten, von Leo III. (795-816) angeblich hintertriebenen Verbindung zwischen der Kaiserin Eirene (797-802) und Karl dem Großen Versuche zu erkennen glaubt, «das Reich in seinem früheren Zustand wiederherzustellen» (S. 186), bzw. das spätantike Doppelkaisertum zu erneuern (S. 187), wird auch nicht recht verständlich. Überhaupt kann man den Quellen wohl nicht entnehmen, daß sich in der Kreuzesverehrung Leons III. und der Bilderverehrung der Ikonodulen verschiedene Auffassungen von der Stellung und der Ausdehnung des Reiches (die eine mehr universal, die andere sich auf Byzanz beschränkend) gegenüberstanden (S. 188/9).

Speck schwenkt dann zur Literaturgeschichte über (S. 189 ff). Die Wahrnehmung kulturell hochstehender Nachbarn in Gestalt der Araber und der

7. D. Stein, *Der Beginn des byzantinischen Bilderstreites und seine Entwicklung bis in die 40er Jahre des 8. Jahrhunderts* (Miscellanea Byzantina Monacensia 25), München 1980. Stein rekonstruiert auf den Seiten 4-88 aus den Antwortschreiben des Patriarchen Germanos auch die Argumentation der kleinasiatischen Bischöfe.

Franken ist für Speck ein Grund für die Renaissance einer an antiken Vorbildern orientierten Literatur und für die Wiederanknüpfung an literarische Traditionen des beginnenden siebten Jahrhunderts (S. 194 ff), die im siebten und achten Jahrhundert zu Gunsten neuer Formen unterbrochen worden war. Speck sieht in dieser Wiederanknüpfung den Versuch, die Katastrophen der Araber- und Bulgarenstürme aus dem Bewußtsein zu verdrängen und zu demonstrieren, «daß sich im Grunde nichts geändert hatte, daß alles so war wie in den Zeiten vor den Katastrophen» (S. 198). Die von den Arabern beeinflussten Ikonoklasten (so nach Speck die Legendenbildung) aber werden zu Schuldigen für die negative Entwicklung des siebten und achten Jahrhunderts. Speck geht dann dazu über, seine Thesen am Geschichtswerk des Nikephoros zu exemplifizieren (S. 200-203). Daß Leon V. (813-820) die Epigramme des Theodoros Studites durch andere Epigramme ersetzen ließ, ist für Speck ein Indiz dafür, daß sich die Renaissance älterer Literaturgattungen bereits durchgesetzt hatte und auch nach 843 nahtlos weiterging. Dabei haben nach Speck die Vertreter der Renaissance «mit ihren historischen Umdeutungen und Verdrängungen» das Bild der ikonoklastischen Epoche noch zusätzlich verdunkelt. Ob freilich Specks sehr spekulative und oft von den Quellen nicht bestätigte Abhandlung das Bild der Epoche aufgehellert hat, wagt der Rezensent zu bezweifeln.

Auf die zahlreichen, in Auseinandersetzung mit H. G. Thümmel⁸ entwickelten Notizen und Bemerkungen zum Brieffragment des Hypatios von Ephesos in Specks nächster Abhandlung «γραφαῖς ἢ γλυφαῖς. Zu dem Fragment des Hypatios von Ephesos über die Bilder. Mit einem Anhang zu dem Dialog mit einem Juden des Leontios von Neapolis» (S. 211-272) einzeln einzugehen, würde den Rahmen dieser Rezension völlig sprengen. Kern von Specks Ausführungen sind Versuche zur Neudatierung der Texte des Hypatios von Ephesos und des Leontios von Neapolis ins achte Jahrhundert.

Ausgehend von Bibelziten, die auch im Bilderstreit eine Rolle spielten, glaubt Speck aus der Tatsache, daß Hypatios und der Patriarch Germanos (715-730) das Argument verwenden, das alttestamentalische Bilderverbot gelte nicht mehr für die Christen und deren Bilder, das Brieffragment des Hypatios ebenfalls ins achte Jahrhundert datieren zu können (S. 219 ff), wobei er über die offenkundigen Unterschiede allzu rasch hinweggeht. Er schreibt das Brieffragment einem Metropolit Hypatios von Ephesos zu, von dessen Hinrichtung unter Leon III. das Synaxar berichtet, und datiert es in die dreißiger Jahre des achten Jahrhunderts (S. 221). Über die Tatsache, daß Hypatios den Gebrauch der Bilder auf die Ungebildeten beschränkt und sich überhaupt nicht zum im achten Jahrhundert umkämpften Problem der Verehrung der Bilder äußert, geht Speck

8. H. G. Thümmel. Hypatios von Ephesos und Iulianos von Attramytion zur Bilderfrage. *Byzantinoslavica* 44 (1983) 161-170.

einfach hinweg, indem er meint, «die Bilder hätten sich keineswegs schon uneingeschränkt durchgesetzt» (S. 227), als der Bilderstreit begann. Die Kritik des Theodoros Studites an Hypatios⁹, der freilich nichts von einem Märtyrer und Metropolitens Hypatios unter Leon III. weiß, an Hypatios' Unterscheidung von Gebildeten und Ungebildeten in der Kirche und deren Verhältnis zu den Bildern versucht Speck in seinem Sinne zu erklären, indem er einfach behauptet, Hypatios, Germanos und Johannes von Damaskus bewegten sich auf der gleichen Argumentationsebene (S. 228 ff). Die Ikonoklasten unter Leon V. hätten Theodoros Studites durch den Adressaten Niketas die Aussagen des «Märtyrers» Hypatios zukommen lassen, weil sie ihrer Position entsprachen und so Theodoros durch eine «Autorität» überzeugen wollten (S. 229 ff). Die Nichterwähnung des Hypatios auf dem Konzil von Nikaia 787 erklärt Speck mit einer allgemeinen Unkenntnis der Anfänge des Bilderstreites durch die Konzils- generation, was bei einem Zeitraum von nur fünfzig Jahren zwischen der von Speck postulierten Entstehungszeit des Brieffragmentes und dem Konzil von 787 nicht überzeugt, zumal Speck wieder nur die Vita des Stephanos des Jüngeren als Beleg anführt (S. 231).

Gegen Specks Thesen und seine ganze Neudatierung sprechen nach Ansicht des Rezensenten folgende Überlegungen:

1. Hypatios begründet seine Zulassung der Bilder ausdrücklich mit pädagogischen Argumenten. Er besitzt nicht einmal Spuren einer Bildertheologie. Das entspricht eindeutig der Situation des sechsten Jahrhunderts, wie ein Vergleich mit ähnlichen Äußerungen Papst Gregors des Großen in seinem Brief an Bischof Serenus von Marseille¹⁰ zeigen würde.

2. Für Patriarch Germanos (715-730) und für Johannes von Damaskos ist es klar, daß sie auch persönlich die Bilder verehren und sie nicht nur als Anschauungshilfe für die Ungebildeten gelten lassen¹¹.

3. Entscheidend ist in der Theologie der Bilderverehrer des achten Jahrhunderts das christologische Argument, d.h. die Begründung der Möglichkeit

9. Speck bezieht sich auf Brief 171 des Theodoros Studites an den Mönch Niketas in PG 99 Sp. 1537.

10. S. *Gregorii Magni Registrum Epistularum Libri VII-XIV*, ed. D. Norberg (Corpus Christianorum, Series Latina, vol. 140), Turnhout 1982, S. 873-875 (Gregors Ausführungen zur Bilderfrage).

11. Für Germanos beachte man z.B. seine Ausführungen in seinem Brief an Thomas von Klaudioupolis in PG 98 Sp. 176 ff; Johannes von Damaskus steigert sich bis zu der Aussage: «Εἶδον εἶδος θεοῦ τὸ ἀνθρώπινον, ἔσώθη μου ἡ ψυχή.» (Die Schriften des Johannes von Damaskos. Herausgegeben vom Byzantinischen Institut der Abtei Scheyern. Bd. III: Contra imaginum calumniatores orationes tres. Besorgt von P. Bonifatius Kotter O.S.B. Patristische Texte und Studien 17, Berlin-New York 1975, S. 111). Wie weit ist solche Emphase von der distanzierten Haltung eines Hypatios entfernt!

bildlicher Darstellung mit der Menschwerdung Christi und der dadurch bewirkten Erfüllung der Materie mit göttlicher Wirkkraft und Gnade.

4. Gerade die positive theologische Begründung der Bilderverehrung durch Germanos und Johannes von Damaskos unterscheidet beide von Hypatios, der die Bilder ja für sich selbst ablehnt und nur für die Ungebildeten zuläßt. Germanos und Johannes von Damaskos verfügen über eine entwickelte Bildtheologie, von der sich bei Hypatios nichts erahnen läßt. Allein diese Feststellung führt zwingend zur Annahme einer großen zeitlichen Distanz zwischen dem Hypatiosfragment und dem achten Jahrhundert, so daß die traditionelle Zuschreibung wieder wahrscheinlicher wird.

Ähnlich wie den Brief des Hypatios versucht Speck auch das auf der Synode von Nikaia 787 verlesene Fragment des Leontios von Neapolis, das die Bilderverehrung gegen jüdische Kritik mit alttestamentarischen Beispielen zu rechtfertigen versucht, ins achte Jahrhundert hinaufzudatieren (S. 242 ff). Er denkt an Georgios von Zypern als möglichen Verfasser (S. 246 ff) und sieht in den Juden Ikonoklasten gemeint. Dieses ganze Hypothese bricht freilich völlig zusammen, weil schon Johannes von Damaskus eine Partie aus dem Fragment des Leontios im Anhang zu seiner dritten Bilderrede zitiert¹². Mit diesem Zitat durch Johannes von Damaskus ist die traditionelle Zuweisung und Datierung hinreichend gesichert, Specks Hypothese chronologisch unmöglich geworden.

Specks letzter Beitrag «Interpolations et non-sens indiscutables. Das erste Gedicht der Ptochoprodromika» (S. 273-309) enthält in noch höherem Grade als der vorangegangene Beitrag unsystematisch aneinandergereihte Bemerkungen zum ersten Gedicht der Ptochoprodromika, die dazu dienen sollen, die von einem zweiten Dichter nachträglich ergänzten bzw. später interpolierte Textpartien ausfindig zu machen, um so im Rückgriff auf die Herausgeber Hesselting und Pernot¹³ doch wenigstens für Teile des Textes eine Verfasserschaft des Theodoros Prodromos möglich zu machen.

Abschließend erhebt sich die Frage, ob es nicht besser gewesen wäre, fünf so heterogene Beiträge in den einschlägigen Zeitschriften zu veröffentlichen statt sie in dieser Form zu publizieren. Sammelbände sollten nach Möglichkeit durch einen thematischen Zusammenhang, z.B. «Kleine Schriften zur Komnenenzeit» oder ähnliches, gerechtfertigt sein.

KLAUS-PETER TODT

12. In der eben genannten Ausgabe von Kotter S. 178-181. .

13. Speck bezieht sich auf: *Poèmes prodromiques en grec vulgaire*, éd. par D.C. Hesselting et H. Pernot (Verhandel. der Koninkl. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks Deel XI, Nr. 1), Amsterdam 1910.

Athanasios Kambylis, Prodromea. Textkritische Beiträge zu den historischen Gedichten des Theodoros Prodromos. Wiener Byzantinische Studien, Bd. XI/Suppl. (1984). 131 S.

This is a brilliant book. Reading it is an aesthetic joy. At the same time, it can be recommended as a manual for anyone who must cope with Greek paleography.

Kambylis' small book consists of a hundred paragraphs, each of which corrects a passage in W. Hörandner's edition of Prodromos' historical poems, published in the same series in 1974. Each paragraph has approximately the same structure: Kambylis demonstrates that in the form as printed (which is in most cases identical with the manuscript form) the text does not make sense. Step by step, Kambylis' charming and graceful logic leads the reader through the thickets of Greek grammar, paleography, and realia to a clear understanding of the problems involved.

One of the author's major skills is his ability to make the reader think together with him, thus enabling him to follow all the complicated trails of the process of emendation. As Kambylis himself points out (p. 11f.), his purpose is fourfold: 1) to fill in the lacunae indicated in Hörandner's edition, 2) to correct corrupted words and sentences indicated in the edition, 3) to discover and correct corrupted words and sentences whose corruptness had not been recognized by any of the former editors, and 4) to restore manuscript readings discharged by erroneous emendations.

Kambylis cites as his most effective means to these ends the manuscript tradition itself, Prodromos' own vocabulary, and —broader— his system of expression, and his metrical patterns. I would say, however, that Kambylis' major tool is his encyclopedic knowledge of the Greek language, from Homeric Greek to the vernacular, and his consistent success at achieving meaningful lines. The results differ in length: sometimes he restores an entire line, formerly lost or distorted; sometimes he changes only a single letter (p. 40), or divides a word in two; for instance, *ὄλοχωρεῖ* into *ὄλω χωρεῖ* (p. 61). In support of this latter reading, I refer the reader to several passages in Niketas Choniates, who systematically uses the word *ὄλος* to indicate speed: *ὄλω ποδί* (Nik. Chon. *Historia*, p. 324.91, 492.37), *ὄλω ῥυτῆρι* (p. 138.20, 196.66, 504.71, 604.32), and especially *ὄλαις ἠνίαις* (p. 176.63; see also p. 568.72), which supplies a complete parallel to Prodromos' *ὄλω τῷ χαλινῷ*.

One of Kambylis' emendations, *ζῶδες ἐγὼ νεκύεσσιν*, (p. 116), reminds us of a very important line in the so-called Manganean Prodromos, which has been used many times in the hotly debated question of Prodromos' personality: *θανῶν παρὰ νεκρῶν κευθμῶνι* (ed. S. D. Papadimitriou, Feodora Ptochoprodroma Manganskie stichotvorenija, *Letopis' Istoriko-filologičeskogo obščestva pri Novorossijskom universitete* 7 [4], 1899, 11.32). Does this parallelism suggest that the latter line can be read as metaphorically as the former?

In some —very rare— cases I have doubts, concerning either the necessity or correctness of Kambylis' suggestions. In poem 25.53, Kambylis (p. 51f.) emendates ἐκάστης into ἐκάστοις, since he rejects the possibility of an independent usage of the genitive ἐκάστης and prefers the dative plural. We know from Hörandner that poem 25 is preserved in two manuscripts, both of which render the word in the genitive. That it *could* be used in the genitive we know, among others, from Nik. Chon. 623.75 and 647.22, where it means «on each [arm]»; it could certainly designate «each day» as well. The sentence makes sense —«each day he increased the territory of the Ausones»— and there is thus no strict necessity for correction.

Kambylis restores poem 74.230 in a form that he calls «sicher und endgültig» (p. 110). His restoration is very witty, but not, as it seems to me, so very «ascertained and final». The expression τῆς ἀχράντου τριάδος is strange, despite Kambylis' reference to the *Lexicon* of Preisigke, which quotes two 6th century papyri, both of which refer to an oath «by the immaculate Trinity». Clearly, Prodrimos was unable to use these papyri, but he *was* able to read, in Byzantine theologians, the expression ἄχραντος (Greg. Nyss. *PG* 44, col. 953D) or πανάχραντος (Modestos, *PG* 86, col. 3288B) παστάς. Since παστάς could be used metonymically to represent the Virgin (Theod. Stud. *PG* 96, col. 696B), the epithet «immaculate» appears in an appropriate context. At any rate, παστάδος is a possibility no less fitting than τριάδος.

In poem 20.49, Kambylis (p. 50) corrects σοι into σε, since the verb προπέμπω is normally employed with the accusative. The statement is true; however, an exception is not impossible. Aesch. Persians 622, for example, reads τιμὰς προπέμψω τάσδε νερτέροις θεοῖς.

In poem 75.69, Kambylis (p. 111) rejects the expression κατὰ κρημνῶν, since the meaning «against» does not fit into the context of the poem as a whole. He replaces it instead with κατὰ κρημνόν. Κατὰ with the genitive, however, is not limited only to the meaning «against». Plato, *Leg.* 944a reads, κατὰ κρημνῶν ῥιφέντες, describing motion from above. It is quite plausible that Prodrimos speaks, in the line in question, precisely of motion from above, since line 72 has ἰσχύσας πάλιν ἀνελθεῖν, «he managed to come up again». Again it seems possible to retain Hörandner's acceptance of the reading of the manuscript itself.

I would not emphasize, like Kambylis, the difference between τρύχινον and τρίχινον (p. 106). The manuscript tradition of the *Vita* of Athanasios of Athos shows that these words were employed interchangeably (A. Kazhdan, *Hagiographical Notes, Byzantion* 53, 1983, 543).

These few perhaps overly critical observations, open of course to further debate, serve two morals. First, we should try to retain the reading of the manuscript whenever possible. And second, we should always be aware, that in textual criticism, nothing is ever «final».

George Galavaris, The Illustrations of the Prefaces in Byzantine Gospels, Wien 1979, σ. 170, πίν. 84 (Byzantina Vindobonensia XI).

Ὁ Γ. Γαλάβαρης, Καθηγητὴς τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης στὸ Πανεπιστήμιο MacGill τοῦ Μοντρεάλ, ἐξετάζει στὸ βιβλίο αὐτὸ τὴν ἐπίδραση τῶν προοιμίων τῶν εὐαγγελίων στὴν εἰκονογράφηση τῶν βυζαντινῶν χειρογράφων. Μετὰ τὸν πρόλογο καὶ τοὺς πίνακες συντομογραφιῶν καὶ εἰκόνων (σ. 7-16) ἀκολουθεῖ κατάλογος τῶν βυζαντινῶν χειρογράφων ὅπου εἰκονίζονται τὰ εὐαγγελικὰ σύμβολα, σύμφωνα μὲ τις ἀντιστοιχίες τοῦ Εἰρηναίου, τοῦ Ἐπιφανίου, τοῦ Ψευδο-Ἀθανασίου καὶ τοῦ Ἱππολύτου, καθὼς καὶ τῶν κωδίκων ποὺ δὲν ἀκολουθοῦν καμία ἀπὸ τις κατατάξεις αὐτὲς (σ. 17-23): ἀναγράφεται ἡ χρονολογία κάθε χειρογράφου, τὰ φύλλα ὅπου εἰκονίζονται τὰ σύμβολα, καὶ ἡ βασικὴ βιβλιογραφία. Ἀκολουθεῖ Εἰσαγωγή (σ. 25-31), ὅπου ἐξετάζονται τὰ προοίμια τῶν εὐαγγελίων, ποὺ ὁ συγγρ. διακρίνει σὲ ὑποθέσεις — σύντομα κείμενα μὲ λίγες πληροφορίες γιὰ τὸν συγγραφέα καὶ τὸ περιεχόμενο κάθε εὐαγγελίου— καὶ σὲ ἐκτενέστερους προλόγους, ποὺ πραγματεύονται τὶς πηγές, τὴν ἀντιστοιχία κλπ. τῶν τεσσάρων εὐαγγελίων μαζί.

Στὸ Πρῶτο Κεφάλαιο (σ. 33-72) ἀναλύεται ἡ εἰκονογράφηση τῶν ὑποθέσεων. Σὲ μιὰ πρώτη ἐνότητα ἐξετάζονται τὰ εὐαγγελικὰ σύμβολα, ποὺ ἀπαντοῦν στὰ βυζαντινὰ χειρόγραφα ἀπὸ τὸν 10ο αἰ., ἀνάλογα μὲ τὴν ἀντιστοιχία ζωδίου-εὐαγγελιστοῦ. Ὁ Γ. τονίζει ὅτι ἡ παρουσία τους δὲν ὀφείλεται σὲ δυτικὴ ἐπίδραση, ὅπως νομιζόταν παλιότερα. Ἀκολουθῶς ὁ συγγρ. πραγματεύεται τὰ πρόσωπα ποὺ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις παριστάνονται μαζί μὲ τοὺς εὐαγγελιστὲς, καὶ ποὺ ἐρμηνεύονται ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν ὑποθέσεων. Τέτοια πρόσωπα εἶναι οἱ ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος, ποὺ κατὰ τὶς ὑποθέσεις ὑπαγόρευσαν τὸ εὐαγγέλιο στὸν Μάρκο καὶ τὸν Λουκᾶ, ὁ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης, ποὺ φέρεται ὅτι μετέφρασε τὸ εὐαγγέλιο τοῦ Ματθαίου στὰ ἑλληνικά, ὁ αὐτοκράτωρ Τραϊανός, στοὺς χρόνους τοῦ ὁποίου γράφτηκε τὸ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγέλιο, ὁ Χριστός, ποὺ ὀρισμένες ὑποθέσεις τὸν συσχετίζουν ἄμεσα μὲ τὸν Ματθαῖο, καὶ ἡ Παναγία, τὴν ὁποία, σύμφωνα μὲ παράδοση ποὺ μνημονεύουν μερικὲς ὑποθέσεις, ζωγράφησε ὁ εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς. Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀποδοθοῦν σὲ ἐπίδραση τῶν ὑποθέσεων οἱ ἀπεικονίσεις τοῦ Θεοφίλου μαζί μὲ τὸν εὐαγγελιστὴ Λουκᾶ καὶ τοῦ Προχόρου μὲ τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Θεολόγο, ποὺ ὀφείλονται πιθανότατα σὲ ἄμεση ἐπίδραση τῆς ἀρχῆς τοῦ κατὰ Λουκᾶν εὐαγγελίου (α' 1-4) καὶ τῶν ἀποκρύφων Πράξεων τοῦ Ἰωάννου. Οἱ μορφὲς ποὺ συνοδεύουν τοὺς εὐαγγελιστὲς ἀπαντοῦν ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτη πεντηκονταετία τοῦ 10ου αἰ. στὴν Καινὴ Διαθήκη 524 τῆς Walters Art Gallery τῆς Βαλτιμόρης. Στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ ἐξετάζεται ἡ ἐνδεχομένη ἐπίδραση τῶν ὑποθέσεων στὶς εὐαγγελικὲς σκηνὲς ποὺ συνοδεύουν σὲ μερικὰ χειρόγραφα τὶς παραστάσεις τῶν εὐαγγελιστῶν.

Στὸ Δεύτερο Κεφάλαιο (σ. 73-131) ὁ Γ. ἐξετάζει διάφορες παραστάσεις ποὺ θεωρεῖ ὅτι ἔχουν λειτουργικὸ χαρακτήρα καὶ ὅτι εἶναι ἐμπνευσμένες ἀπὸ τοὺς προλόγους τῶν εὐαγγελίων. Τέτοιες παραστάσεις εἶναι ὁ Χριστὸς ἐν δόξῃ,

ὁ Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν, ὁ Χριστὸς Ἐμμανουήλ, τὸ Τρίμορφο, τὸ σπάνιο θέμα τοῦ ἁμνοῦ τοῦ Θεοῦ, ποὺ ἀκολουθεῖ δυτικὰ πρότυπα, ὁ Μωυσῆς ἐνῶ παραλαμβάνει τὸν Δεκάλογο κ.ἄ. Ἰδιαίτερη ἔμφαση δίδεται στὴν προμετωπίδα τοῦ τετραεαγγέλου τῆς Πάρμας (σ. 74-75, 78-81, 87-92) καὶ στὰ ἐπίτιτλα τοῦ τετραεαγγέλου Par. gr. 74 (σ. 93-100), ὅπου οἱ ἀπόψεις τοῦ Γ. διαφέρουν κάπως ἀπὸ αὐτὲς τῆς Sirarpie Der Nersessian καὶ τοῦ Shigebumi Tsuji, ποὺ εἶχαν ἤδη ἀσχοληθεῖ μὲ τὶς μικρογραφίες αὐτές.

Τὸ Τρίτο Κεφάλαιο (σ. 133-142) ἐπιγράφεται Artists and Illustrations. Ἀναπτύσσεται πρῶτα ὁ ρόλος τοῦ καλλιτέχνη στὴν εἰκονογραφία τῶν παραστάσεων καὶ γίνεται κατόπιν προσπάθεια τεχνοτροπικῆς ἀξιολογήσεως τῶν μικρογραφιῶν. Ἡ τεχνοτροπία τῶν μικρογραφιῶν, ἄσχετη μὲ τὴν εἰκονογραφία ποὺ ἀποτελεῖ τὸ θέμα τοῦ βιβλίου, ἐξετάζεται γιὰ νὰ προσδιορισθεῖ κατὰ τὸ δυνατόν ὁ τόπος ὅπου εἰκονογραφήθηκαν οἱ διάφοροι κώδικες.

Στὸ Τέταρτο Κεφάλαιο (σ. 143-155) ὁ Γ. καταλήγει στὴν ὑπόθεση ὅτι τὰ εὐαγγελικὰ σύμβολα κοσμοῦσαν τὰ βυζαντινὰ χειρόγραφα ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴν εἰκονομαχία. Στὸ ἴδιο συμπέρασμα καταλήγει καὶ γιὰ τὶς μορφὲς ποὺ συνοδεύουν τοὺς εὐαγγελιστὲς, οἱ ὁποῖες ἀρχικὰ ἔπαιζαν ρόλο ἀνάλογο μὲ τὶς προσωποποιήσεις ποὺ ἐμπνέουν τοὺς συγγραφεῖς στὴν ἀρχαία τέχνη. Πιθανότερο θεωρεῖ νὰ ἐμφανίσθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ οἱ εἰκονογραφημένες ὑποθέσεις στὴ Συρία καὶ τὴν Παλαιστίνη. Ἀνάλογα εἶναι τὰ συμπεράσματα τοῦ συγγρ. γιὰ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ θέματα εἰκονογραφήσεως τῶν προλόγων, ὅπως ὁ Χριστὸς ἐν δόξῃ, ποὺ δὲν ἐξαφανίζεται κατὰ τὴν μέση βυζαντινὴ περίοδο, ὅπως νομιζόταν παλιότερα.

Στὸ τελευταῖο Κεφάλαιο (σ. 157-170) ἐξετάζεται ἡ ἐπίδραση τῆς θεολογίας καὶ τῆς λειτουργίας στὴ βυζαντινὴ τέχνη καὶ εἰδικότερα στὴ διακόσμηση τῶν χειρογράφων.

Τὸ νέο βιβλίο τοῦ Γ. εἶναι ἐξαιρετικὰ εὐπρόσδεκτο, τόσο γιὰ τὸ πρωτότυπο θέμα του —ἡ εἰκονογράφηση τῶν προοιμίων τῶν εὐαγγελίων δὲν εἶχε ἐλκύσει παλιότερα τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μελετητῶν— ὅσο καὶ γιὰ τὸ ἄφθονο νέο ὕλικό ποὺ προσφέρει. Πολλὰ ἀπὸ τὰ 90 περίπου βυζαντινὰ χειρόγραφα ποὺ σχολιάζει ὁ συγγρ. εἶναι ἀνέκδοτα, ἢ δὲν εἶχαν δημοσιευθεῖ φωτογραφίες τῶν μικρογραφιῶν τους. Λίγα σχετικῶς εἶναι τὰ σημεῖα ὅπου ὁ Γ. δὲν εἶναι ἀπολύτως πειστικός. Ὁ φυτικὸς διάκοσμος στοὺς τέσσερις γωνιακοὺς κύκλους τοῦ ἐπιτίτλου τοῦ Ματθαίου στὸν κώδ. Lond. Add. 11836, ποὺ θυμίζει τὸ θέμα τῶν πέντε ἄρτων, δὲν εἶναι ἀνάγκη, νομίζω, νὰ ἀκολουθεῖ πρότυπο ὅπου τοὺς κύκλους αὐτοὺς διακοσμοῦσαν τὰ ζῶδια ἢ οἱ εὐαγγελιστὲς (σ. 77, εἰκ. 61). Τὸ ἴδιο δὲν πείθει ἡ ἔρμηνεία τῶν μικρογραφιῶν μὲ πέντε στηθάρια ὅπου εἰκονίζονται ὁ Χριστὸς καὶ οἱ τέσσερις εὐαγγελιστὲς ἢ τὰ σύμβολά τους ὡς τεθρίππου, ὅπου ὁ Χριστὸς εἶναι ἡνίοχος καὶ οἱ εὐαγγελιστὲς τροχοὶ τοῦ ἄρματος (σ. 129). Ξενίζει ἐπίσης ἡ ἔνταξη τοῦ κώδ. 12 τοῦ κολλεγίου Christ Church τῆς Ὁξφόρδης στὴν λεγομένη ὁμάδα τοῦ κώδ. 2400 (σ. 141).

Οἱ περιγραφές εἶναι κατὰ κανόνα ἀκριβεῖς, ἀλλὰ ὁ Μᾶρκος στὸ φ. 2β τοῦ κώδ. 3 τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου δὲν εἰκονίζεται μετωπικὰ (σ. 115). Στὸ

ἀρχικό Ε τοῦ φ. 1 τοῦ εὐαγγελισταρίου Ἀθηνῶν 2645 (σ. 117, εἰκ. 87) εἰκονίζεται ὄχι ὁ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης ἀλλὰ ὁ Πρόχορος, στὸν ὁποῖο ἀπευθύνεται ὁ Ἰωάννης, ποὺ παριστάνεται ὀρθῶς ἀπὸ πάνω του, ἀριστερὰ τοῦ ἐπιτίτλου ('Α. Ξυγοπούλου, *Τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Μελενίκου εἰς τὴν Ἐθνικὴν Βιβλιοθήκην Ἀθηνῶν*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 30· Ἀ. Μαραβᾶ-Χατζηνικολάου καὶ Χρ. Τουφεξῆ-Πάσχου, *Κατάλογος μικρογραφιῶν βυζαντινῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, Α'*, Ἀθήνα 1978, σ. 143). Οἱ κίονες ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους στέκονται οἱ εὐαγγελιστὲς στὸ κάτω μέρος τῆς μικρογραφίας τοῦ εὐαγγελισταρίου Μεγάλης Παναγίας 1 στὰ Ἱεροσόλυμα θὰ ἦταν ἀρχικὰ πέντε· ὁ ἀριστερὸς ἔχει ξακρισθεῖ (σ. 131).

Μερικὲς ἀκόμη ἐλάσσονες παρατηρήσεις: Ἀπὸ τὶς συντομογραφίες ποὺ ἀπαντοῦν στὸ κείμενο, οἱ Underwood, Fountain (σ. 29, σημ. 15) καὶ Neuss, Ezekiel (σ. 84, σημ. 27) δὲν ἀναλύονται στὸν πίνακα συντομογραφιῶν. Τὸ εὐαγγέλιο τῆς Νικομηδείας ἀπὸ ἐτῶν δὲν βρίσκεται στὴ Λαύρα, ἀλλὰ στὴ Δημόσια Βιβλιοθήκη τοῦ Κιέβου, ὅπου ἔχει τὸν ἀριθμὸ εὔρετηρίου 19254 (σ. 19). Καλὸ θὰ ἦταν τὰ παραθέματα νὰ μὴ δίνονται μόνο σὲ ἀγγλικὴ μετάφραση, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐλληνικὸ πρωτότυπο. Στὰ χωρία 23:26 καὶ 24:3 τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων ὁ Παῦλος χαρακτηρίζει ὡς *κράτιστον* τὸν ἡγεμόνα Φήλικα, καὶ ὄχι τὸν Φῆστο, ὁ ὁποῖος ἀποκαλεῖται *κράτιστος* μόνο στὸ ἐδάφιο 26:25 —καὶ ὄχι 27:25— (σ. 54). Ἡ παραπομπὴ στὸν Restle στὴ σημ. 125 τῆς σ. 112 δὲν εἶναι ἀκριβής· στὸν πίν. 53 εἰκονίζεται ὁ βόρειος τοῖχος καὶ ὄχι ἡ κεντρικὴ ἀψίδα τοῦ ἔκτου παρεκκλησίου τοῦ Göreme. Στὰ εὐαγγέλια ὅπου τὴν παράσταση κάθε εὐαγγελιστῆ συνοδεύει μία εὐαγγελικὴ σκηνή (σ. 68-72) ἄς προστεθεῖ καὶ ὁ κῶδιξ τῆς Μπρατισλάβας (K. Benda - J. Myslivec, *The Illuminations of the Codex Maurocordatianus*, *BvSl* 38, 1977, 1-13). Ἀνάμεσα στὰ τυπογραφικὰ λάθη ἄς σημειωθοῦν ἐκεῖνα τῶν σ. 23 στ. 31 καὶ 46 σημ. 44, ὅπου ἀντὶ γιὰ 66 διάβαζε 56, τῆς σ. 71 στ. 30, ὅπου ἀντὶ γιὰ his διάβαζε this, καὶ τῆς σ. 145 σημ. 11, ὅπου ὁ P. L. Zovatto γράφεται Zonatto.

Ἡ ἐκτύπωση τῶν πινάκων εἶναι ἄλλοτε πολὺ καλὴ (π.χ. εἰκ. 76, 79) καὶ ἄλλοτε κάτω τοῦ μετρίου (π.χ. εἰκ. 29-30, 45, 49, 56, 60, 93, 95).

Τὸ καινούργιο βιβλίον τοῦ Γ. ἀνοίγει νέους δρόμους στὴν ἔρευνα τῆς εἰκονογραφίσεως τῶν βυζαντινῶν εὐαγγελίων. Τὴ χρῆση του ὡστόσο δυσκολεύει ἡ ἔλλειψη εὔρετηρίων. Ἐλπίζομε ἡ παράλειψη αὐτὴ νὰ ἐπανορθωθεῖ σὲ ἐνδεχόμενὴ ἐπανεκδόση αὐτῆς τῆς τόσο χρήσιμης μελέτης.

Ἀναστασίου Καραναστάση, Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῶν ἑλληνικῶν ἰδιωμάτων τῆς Κάτω Ἰταλίας, τόμ. Α΄. Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Ἀθήναι 1984, σ. μη΄446.

Εἶναι πολὺ εὐχάριστο τὸ γεγονὸς ὅτι 22 χρόνια μετὰ τὴν πρώτη ἀποστολὴ τοῦ συγγραφέα στὴν Κάτω Ἰταλία ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ἐκδίδεται τώρα ἀπὸ τὴν ἴδια ὁ πρῶτος τόμος τοῦ ὕλικου ποὺ ἄρχισε νὰ συγκεντρώνεται ἀπὸ τότε.

Γιὰ ὅσους δὲν γνωρίζουν τὰ καθέκαστα, ἐπιβάλλεται νὰ τοῖσουμε ὅτι ἀπὸ τὸ 1962 ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἀνέθεσε στὸν κ. Ἀ. Κ., συντάκτη τότε τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ, νὰ πάη στὴν Κάτω Ἰταλία καὶ νὰ μελετήσῃ τὰ ἐκεῖ ἑλληνικὰ ἰδιώματα, τὰ ὁποῖα φθίνουν, ἰδιαίτερα στὴν Καλαβρία, ὅπου μόνο σὲ δυὸ ἢ τρία χωριά ὑπάρχουν ἀκόμα μερικὰ πρόσωπα ποὺ μιλοῦν ἢ ξέρουν τὰ ἑλληνικά, ἐνῶ στὴν περιοχὴ τοῦ Salento (ἢ Otranto) τῆς Ἀπουλίας τὰ χωριά εἶναι περισσότερα καὶ πολὺς κόσμος χρησιμοποιεῖ καθημερινὰ τὸ ἑλληνικὸ τοπικὸ ἰδίωμα.

Ἡ πρώτη ἐκείνη ἀποστολὴ ἐπαναλήφθηκε 20 φορές (καὶ μὲ ἐπιχορηγήσεις τῆς Γλωσσικῆς Ἐταιρείας καὶ τοῦ Παγκείου κληροδοτήματος), καὶ ὁ κ. Κ. ἔγινε ἓνα πολὺ οἰκεῖο πρόσωπο στοὺς ἐντοπίους τῆς ἑλληνόφωνης Ἀπουλίας καὶ Καλαβρίας, καὶ συνδέθηκε μὲ αὐτοὺς καθὼς καὶ μὲ τοὺς πνευματικὸς ἀνθρώπους τῶν περιοχῶν καὶ τῶν ἐπιστημονικῶν τους κέντρων: φιλίες καὶ κουμπαριές, φιλοξενίες καὶ ἀνταποδόσεις φιλοξενιῶν στὴν Ἀθήνα καί, σὸ μεταξύ, μὲ ἐμπλουτισμὸν καὶ ἐπεξεργασίαν τοῦ ὕλικου, ἔλεγχον τοῦ συγκεντρωμένου καὶ τοῦ δημοσιευμένου ἀπὸ ἄλλους Ἰταλοὺς καὶ ξένους ἐπιστήμονες καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν ἀκάματο, θαλερὸν πρεσβύτη τώρα, καθηγητὴ Gerhard Rohlfs¹, ποὺ, κατὰ περίεργη εἰρωνείαν τῆς τύχης, ξεκίνησε ὡς ρωμανιστὴς στὰ 1922, γιὰ νὰ μελετήσῃ τὶς ἰταλικῆς —λατινογενεῖς— διαλέκτους τῆς περιοχῆς. Ὁ νέος τότε ἐρευνητὴς, χωρὶς νὰ παρατήσῃ αὐτὴν του τὴν ἀποστολὴ, γνώρισε ἀπὸ κοντὰ τὶς ἑλληνόφωνες περιοχὰς καὶ ἔγινε ὁ κύριος μελετητὴς τῶν προβλημάτων ποὺ συνόδευαν τὴν μορφή, τὴν ὕψη καὶ τὴν ἱστορία αὐτῶν τῶν ἰδιωμάτων. Μὲ ὑπομονὴ καὶ ἐπιμονὴ καὶ προπάντων μὲ ἀκαταπόνητη ἐργατικότητά καὶ συστηματικὴ μεθοδικότητά ἔγινε ὁ πρῶτος ἐπιστημονικὸς ὑποστηρικτὴς τῆς συνέχειας τῶν ἰδιωμάτων αὐτῶν ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες δωρικῆς διαλέκτους τῆς ἴδιας περιοχῆς, προκαλώντας πολλὰς ἀντιδράσεις καὶ ἐκτεταμένους ἐπιστημονικὰς συζητήσεις μὲ τοὺς Ἰταλοὺς κυρίως ἐρευνητὰς, οἱ ὁποῖοι δυσκολεύονταν νὰ παραδεχθοῦν ὅτι θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἐπιβιώσουν οἱ ἑλληνόφωνοι πληθυσμοὶ μέσα στὴν σαρωτικὴ ἐκλατινιστικὴ κίνησι τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

Ὅπως εἶναι σὲ ὄλους γνωστό, ἡ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, μὲ τὴν μακραίωνη ἐπιβίωσή της, ἐξελατίνισε ὄλους τοὺς λαοὺς ποὺ ὑπέταξε, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς

1. Ὁ θαλερὸς πρεσβύτης μᾶς ἄφησε χρόνους στὶς 12 Σεπτεμβρίου 1986 σὲ ἡλικία 94 χρόνων. Αἰωνία του ἡ μνήμη.

Βάσκους και τους Κέλτες τῆς Βρετάνης. Κανένας δὲν ἐπρόσεξε τότε, οὔτε ὁ Rohlfς οὔτε οἱ ἄλλοι, ὅτι οἱ Ρωμαῖοι δὲν εἶχαν ἐκλατινίσει οὔτε τὴν Ἑλλάδα οὔτε τὶς ἐξελληνισμένες περιοχὲς τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ ὅτι αὐτὸ δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι ἓνα τυχαῖο γεγονός. Ὁ ἐλληνικὸς καὶ ἐλληνόφωνος χώρος δὲν ἐκλατινίσθηκε, γιατί ἦταν ἐγγράμματος, εἶχε διοίκηση, νομοθεσία, στρατιωτικὴ ὀργάνωση, ὀργανωμένην παιδεία, ἐπιστήμη καὶ τέχνη, καὶ αὐτὰ ἀκριβῶς, ξεκινώντας ἀπὸ τὸ ἀλφάβητο καὶ τὴν ἐγγραμματωσύνη, ἦταν τὰ πολύτιμα στοιχεῖα ποῦ πρόσφεραν οἱ Ρωμαῖοι στοὺς λαοὺς ποῦ κατακτοῦσαν. Τὰ πρόσφεραν ὅμως λατινικά, καὶ γι' αὐτὸ οἱ λαοὶ αὐτοὶ ἐκλατινίζονταν. Αὐτοὶ λοιπὸν ἦταν οἱ λόγοι ποῦ δὲν ἐκλατινίσθηκαν καὶ οἱ Ἑλληνες τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ Σικελίας καὶ τὸ ὅτι, ἐπιπλέον, καὶ πρέπει νὰ τὸ τονίσουμε, οἱ Ρωμαῖοι δὲν ἐπέβαλλαν τὸν βίαιο ἐκλατινισμό. Καὶ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι λόγοι δημιούργησαν καὶ τὸ πῶς μοναδικὸ κρατικὸ φαινόμενο, τὸν γλωσσικὸ πρῶτα καὶ οὐσιαστικὸν ἀργότερα ἐξελληνισμό τοῦ ἀνατολικοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους, χωρὶς ὑπουργεῖα προπαγάνδας καὶ μυστικὲς ὑπηρεσίες.

Οἱ Ἑλληνες ἐρευνητές, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Γ. Χατζιδάκη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰῶνα, καὶ οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ τοὺς ξένους, ὑποστήριζαν τὴν συνέχεια, οἱ Ἰταλοὶ ὅμως δὲν τὴν δέχονταν καὶ ὑποστήριζαν τὸν ἀποικισμό στὴν πρώιμη βυζαντινὴ ἐποχὴ, μὴ ποῦ καὶ ἡ Κάτω Ἰταλία καὶ ἡ Σικελία καὶ τὸ Ἐξαρχάτο τῆς Ραβέννας ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνες ὡς τὸν Ἰουστινιανὸ καὶ ἀργότερα, ὑπάγονταν στὸ ἀνατολικὸ Ρωμαϊκὸ κράτος, στὴν δικαιοδοσία δηλ. τῆς Κωνσταντινούπολης. Καὶ κανένας ἀπὸ τοὺς Ἰταλοὺς ἐρευνητές καὶ ἐπιστήμονες δὲν θέλησε ἢ δὲν μπόρεσε νὰ ἐξηγήσῃ, α) γιατί δὲν ὑπάρχουν—καὶ δὲν ὑπῆρχαν καὶ στὸ παρελθόν—ἐλληνόφωνες περιοχὲς στὸ ἄλλοτε Ἐξαρχάτο τῆς Ραβέννας, καὶ β) γιατί, ἂν γίνονταν ἢ ἔγιναν ἐποικισμοί, θὰ ἔπρεπε νὰ γίνονται μόνο στὴν Κάτω Ἰταλία καὶ Σικελία, καὶ ὄχι καὶ στὸ Ἐξαρχάτο.

Ὁ Rohlfς ξεκαθάρισε αὐτὰ τὰ προβλήματα μὲ πάρα πολλὲς πρωτότυπες ἱστορικο-γλωσσικὲς μελέτες, ποῦ κορυφώθηκαν μὲ τὴν συστηματικὴ γλωσσικὴ μελέτη τῶν ἰδιωμάτων, ἢ ὁποῖα κατέληξε στὴν ἔκδοση ἑνὸς λεξικοῦ, *Wörterbuch der unteritalienischen Gräzität*, Halle 1930, ποῦ τὸ ἐπεξεργάσθηκε ἀργότερα καὶ τὸ ξαναξέδωσε μὲ τὸν τίτλο *Lexicon Graecanicum Italiae Inferioris*, Tübingen 1964, καὶ μιᾶς γραμματικῆς, *Historische Grammatik der unteritalienischen Gräzität*, München 1950, ποῦ κι αὐτὴ, μὲ μικρὲς προσαυξήσεις, ξαναεκδόθηκε μεταφρασμένη στὰ ἰταλικά μὲ τὸν τίτλο *Grammatica storica dei dialetti italogreci* (Calabria, Salento), Monaco 1977.

Εἶπαμε πρωτίτερα ὅτι ὁ Rohlfς ἦταν ρωμανιστής, κι αὐτὴ ἦταν ἡ κύρια ἀσχολία του. Ἀσχολήθηκε μὲ τὶς ἰταλικὲς διαλέκτους καὶ ἐξέδωσε μεγάλη γραμματικὴ τῆς ἰταλικῆς γλώσσας καὶ ἄλλες σημαντικὲς σχετικὲς ἐργασίες. Ἡ μελέτη τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων καὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, ἦταν ἔξω ἀπὸ τὶς βασικὲς γνώσεις του. Καὶ εἶναι πρὸς τιμὴν του ὅτι, ἔστω καὶ ὀψιμα, μετὰ τὸν β' παγκόσμιον πόλεμο, ἄρχισε νὰ αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ συνδέσῃ τὶς κατωῖταλικὲς του ἐρευνες μὲ τὴν νεοελληνικὴν διαλεκτολογία, νὰ γνωρίσῃ τὶς ἀπόψεις Ἑλλήνων συναδέλφων καὶ νὰ ζητᾷ τὴν γνώμη τους γιὰ διάφορα προβλήματα ποῦ προέκυπταν ἀπὸ τὶς μελέτες του.

Σ' αὐτὴν τὴν συγκυρία ἐμφανίζεται ὁ κ. 'Α.Κ., ὁ ὁποῖος ὕστερα ἀπὸ σύντομη ὑπηρεσία σὲ Γυμνάσια ὡς καθηγητὴς φιλολογίας, τοποθετήθηκε στὸ 'Ιστορικὸ Λεξικὸ τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν, τὸ ὁποῖο στὸ μεταξύ μετονομάσθηκε «Κέντρο συντάξεως τοῦ 'Ιστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Νέας 'Ελληνικῆς γλώσσης». Ὡς συντάκτης τώρα, ἄρχισε νὰ δημοσιεύῃ διάφορες γλωσσικῆς-διαλεκτολογικῆς μελέτες, κυρίως γιὰ τὰ δωδεκανησιακὰ ἰδιώματα, καὶ τὴν διδακτορικὴ του διατριβὴ γιὰ τὴν *Φωνητικὴ τῶν ἰδιωμάτων τῆς νήσου Κῶ*, 'Αθήνα 1963, νήσου ἀπὸ τὴν ὁποία κατάγεται. Ἡ ἐμπειρία του ἀπὸ τὸ 'Ιστορικὸ Λεξικόν, οἱ ἰδιαιτέρες μελέτες του, ὁ προσεκτικὸς του χαρακτήρας, ἡ καλὴ γνώση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ἀρχαίας καὶ νέας, καὶ ἡ καταγωγή του ἀπὸ τὰ Δωδεκάνησα, δηλ. ἀπὸ ἀρχαία δωρικὴ περιοχὴ μὲ τὴν ὁποία οἱ ἑλληνόφωνες περιοχῆς τῆς Κάτω 'Ιταλίας εἶχαν καὶ ἔχουν πολλὰ κοινά, τὸν καθιστοῦσαν τὸν πιὸ ἐνδεδειγμένο γιὰ τὴν ἀποστολὴ αὐτὴν, ἂν προσθέσουμε καὶ τὴν γνώση τῆς ἰταλικῆς γλώσσας ἐξαιτίας τῆς ἰταλικῆς κατοχῆς τῶν Δωδεκανήσων.

Ἡ στροφὴ τῆς προσοχῆς του στὴν διερεύνηση καὶ τὸν ἐνδεχόμενο ἐμπλουτισμὸ τοῦ λεξιλογίου ἦταν εὐστοχη, γιὰτὶ ἀπὸ τὴν μιὰ περιορίζε τις δυσκολίες, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη στηριζόταν σὲ ἕνα ἀρκετὰ πλούσιο σημεῖο ἀναφορᾶς, δηλ. τὸ Λεξικὸ τοῦ Rohlfs πού ἀναφέραμε, καὶ φυσικὰ σὲ ὅσες ἄλλες ἐργασίες ἐρευνητῶν, 'Ιταλῶν καὶ μὴ, οἱ ὁποῖες πρόσφεραν τέτοιο ὕλικό. Καὶ ὑπάρχουν ὁμολογουμένως πολλῆς τέτοιες, ἀπὸ τις ὁποῖες ἡ πιὸ σημαντικὴ καὶ σχετικὰ πρόσφατη εἶναι ἡ συλλογὴ διαλεκτικῶν κειμένων *Testi neogreci di Calabria* τῶν G. Rossi-Taibi καὶ G. Caracausi, Palermo 1959 (σ. XLIII+492). Τὸ δικό του ὕλικό ὅμως, αὐτὸ δηλ. πού συγκέντρωσε ὁ ἴδιος σ' αὐτὰ τὰ 20 χρόνια τῶν τακτικῶν ἐπισκέψεων, πού διαρκοῦσαν συνήθως περίπου 2 μῆνες, ἀποτέλεσε τὴν βάση ἐπάνω στὴν ὁποία ἔπρεπε νὰ παραβληθοῦν τὰ ἄλλα ἢ δική του, ἄλλωστε, καλύτερη γνώση τῶν ἱστορικῶν διαφοροποιήσεων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἀποτελοῦσε τὴν καλύτερη ἐγγύηση γιὰ τὴν ἀκρίβειά του.

Εἶναι ὅμως καιρὸς, ὅσο γοητευτικὴ καὶ ἂν εἶναι ἡ προϊστορία τῶν μελετῶν πού ἔχουν σχέση μὲ τὰ κατωιταλικά ἑλληνικά ἰδιώματα, νὰ στραφοῦμε καὶ πρὸς τὸ ἴδιο τὸ βιβλίον πού παρουσιάζουμε. Ὅπως λέει ὁ κ. Κ. στὴν Εἰσαγωγὴ, καὶ σύμφωνα μὲ τις προηγούμενες ἐρευνες, κυρίως τοῦ Rohlfs, ἡ ἑλληνόφωνη περιοχὴ τῆς Καλαβρίας ἐκτεινόταν ὡς τὸν 16. αἰ. στὰ νότια τῆς γραμμῆς Nicastro-Catanzaro, χαμηλότερα δηλ. ἀπὸ τὸ στενὸ σημεῖο τοῦ πέλματος τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου στὰ δυτικά, ἐνῶ στὰ ἀνατολικά, δηλ. στὸ τακούνι τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου, στὴν 'Απουλία, ἐκτεινόταν ἀπὸ τὸ Brindisi σχεδὸν καὶ τὸν Τάραντα πρὸς τὰ κάτω. Στὴν ἀρχὴ τοῦ αἰῶνα μας μόνο 9 χωριά τῆς Καλαβρίας μιλοῦσαν ἀκόμα ἑλληνικά, ἐνῶ σήμερα ἔμειναν μόνο τρία, τὸ *Γαλικιανό*, τὸ *Ροχούδι* καὶ τὸ *χωριὸ Ροχούδι*². Στὰ ἀνατολικά, στὴν περιοχὴ τοῦ Salento, στὴν ἀρχὴ τοῦ αἰῶνα μας, ἀπὸ ἐννέα χωριά ἔμειναν ἐπτὰ: ἡ *Καλημέρα*, τὸ

2. Ὁ Κ. δίνει καὶ τὸ ὕλικό ἀπὸ τὰ χωριά 'Αμυδάλια καὶ χωριὸ Βουνίου (Καλαβρ.), πού ὁ Ρ. δὲν τὰ ἐπισκέφθηκε ἢ δὲν χρησιμοποίησε τὸ ὕλικό τους.

Καστρινιάνο, τὸ Κοριλιάνο, τὸ Μαρτάνο, ἡ Στερνατία καὶ τὸ Σολλίνο. Τὰ δύο ποὺ ἀφομοιώθηκαν στὸ μεταξὺ εἶναι τὸ Μελπινιάνο καὶ τὸ Ζολέτο³.

Τὸ ἔργο θὰ ἐκταθῆ σὲ πέντε τόμους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ πρῶτος περιλαμβάνει τὸ Α (ὁ β' τόμος θὰ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ Β ἕως καὶ τὸ Ι καὶ προβλέπεται νὰ εἶναι ἕτοιμος τὸν Μάιο τοῦ 1986)⁴. Ὁ α' τόμος καλύπτει 446 σελίδες, στίς ὁποῖες προτάσσονται μὴ σελίδες: Προλόγου (ζ'-θ'), Εἰσαγωγῆς (ια'-κθ'), βραχυγραφιῶν καὶ βιβλιογραφίας (λα'-λθ'), φωνητικοῦ διαγράμματος καὶ χαρτῶν (μα'-μη'). Στὴν Εἰσαγωγή προβάλλεται μὲ συντομία καὶ ἀντικειμενικότητα «τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν ἑλληνικῶν ιδιωμάτων τῆς Κάτω Ἰταλίας» (ιδ'-κ'), ἀκολουθοῦν τὰ «μορφολογικὰ καὶ συντακτικὰ στοιχεῖα κοινὰ καὶ τῶν δύο περιοχῶν» (κα'-κβ'), τὰ «ἀρχαῖα, προβυζαντινὰ λεξιλογικὰ στοιχεῖα» (κε'), καὶ τὰ «ἀρχαῖα σημασιολογικὰ στοιχεῖα» (κε'-κς'). Δίνεται ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα «ποιοὶ εἶναι οἱ κύριοι φορεῖς τοῦ κατ' ἐξοχὴν συντηρητικοῦ τομέα τῆς γλώσσας», καὶ αὐτοὶ εἶναι ὁ γεωργικὸς καὶ ποιμενικὸς (σ. κς'-κζ'), καὶ προσθέτεται μιὰ σημαντικὴ διαπίστωση γιὰ τὴν «συμβολὴ τοῦ ιδιώματος τοῦ Μαρτινιάνο στὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῆς γλώσσας τῶν Ἑλληνόφωνων» (κζ'-κθ'), μὲ τὴν πεποίθηση τοῦ συγγραφέα ὅτι στὸ ἴδιωμα αὐτὸ πρέπει νὰ ἔγινε γλωσσικὴ ἀνάμειξη ἀπὸ ὄψιμες ἐγκαταστάσεις ἑλληνό-γλωσσῶν πληθυσμῶν, ἀπὸ τὴν Ἡπειρο κυρίως, μετὰ τὸν 15. αἰ. Τὴν γνώμη του αὐτὴν τὴν στηρίζει στὴν διαπίστωση ὅτι τὸ ἴδιωμα αὐτό, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κοινὰ μὲ τὰ ἄλλα κατωιταλικά ἴδιωματα ἀρχαῖα στοιχεῖα (διπλὰ σύμφωνα κλπ.), παρουσιάζει, κατὰ τρόπον μοναδικὸ γιὰ τὴν περιοχὴ, καὶ γνωρίσματα τῶν βόρειων νεοελληνικῶν ιδιωμάτων, δηλ. τὴν στένωση τῶν ἄτονων *ε* καὶ *ο* σὲ *ι* καὶ *ου* καὶ τὴν σίγηση τῶν ἄτονων *ι* καὶ *ου*: *πολεμῶ* > *πουλιμῶ*, *σπυρι* > *σπρί* κλπ. Ὁ κ. Κ. σημειώνει (κζ', σημ. 1) ὅτι αἰεὶναι περίεργο ὅτι οἱ προηγούμενοι ἐρευνητὲς δὲν ἔδωσαν σημασία στὰ φαινόμενα αὐτὰ τοῦ Μαρτινιάνο». Στὸ ἴδιωμα αὐτὸ ὁ παρατατικὸς τῶν περισπώμενων ρημάτων σχηματίζεται σύμφωνα μὲ ὀρισμένα ἠπειρωτικὰ ἴδιωματα (*ἀγάπηγα*, *ἐγέλαγα*, *κανόνηγα*), ἀντὶ τοῦ ἀρχαιοτρόπου σχηματισμοῦ *ἀγάπωνα*, *ἐγέλωνα*, *κανόνωνα* τῶν ἄλλων ιδιωμάτων, (ὁ τελευταῖος πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀρχαῖα δωρικὴ κλίση τῶν ρημάτων, βλ. Α. Γ. Tsopanakis, <I dialetti greci dell' Italia Meridionale rispetto a quelli neogreci>, *L'Italia Dialettale*, vol. XXXI, Nuova Serie VIII, 1968, 1-23, τῶρα *Συμβολὲς στὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας*, 2, 341-363, γιὰ τὸ εἰδικὸ πρόβλημα σ. 20-22 ἢ 360-362). Ἡ ταύτιση τῶν ἀοριστικῶν τύπων σὲ *-ηγα* τοῦ Martignano μὲ τοὺς ἠπειρωτικὸς καὶ ἡ φανερὴ συγγένεια τῶν τελευταίων μὲ τοὺς πελοποννησιακοὺς σὲ *-αγα*, οἱ ὁποῖοι τώρα ἔχουν τὴν τάση νὰ γίνουν κοινοί, παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον καὶ πρέπει νὰ ἐρευνηθῆ συστηματικότερα.

Ἡ ἐπισκόπηση αὐτὴ κλείνει μὲ τὴν συμπερασματικὴ διατύπωση, ποῦ

3. Ὁ R. δίνει μὲ τὸ ὄνομα τοῦ κάθε χωριοῦ τὸ ὕψος ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Salento.

4. Κυκλοφόρησε τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1986 καὶ εἶναι ἕτοιμος καὶ ὁ τρίτος. (20-11-1986).

μπορούμε να την μεταφέρουμε ολόκληρη: «Με τὰ λεξιλογικά, μορφολογικά και σημασιολογικά στοιχεία, τὰ ὅποια διατηρεῖ, ὅπως εἶδαμε, μόνη ἡ γλῶσσα τῶν ἑλληνοφώνων (κατοίκων τῆς Κάτω Ἰταλίας), λύνει ἡ ἴδια τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς της κατὰ τρόπο ἀναμφισβήτητο. Τὰ στοιχεία αὐτὰ δὲν προῆλθαν ἀπὸ ἐπιδράσεις, οὔτε ἀπὸ μεταναστεύσεις πληθυσμῶν, ἀφοῦ δὲν τὰ εἶχε ἡ βυζαντινὴ, οὔτε καὶ οἱ Νεοελληνικὲς διάλεκτοι τὰ ἔχουν. Διατηρήθηκαν στὴν προφορικὴ γλωσσικὴ παράδοση τῶν Ἑλληνόφωνων ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος μέχρι σήμερα» (σ. κθ').

Ἡ διερεύνηση τοῦ λεξιλογίου ποὺ ἀκολουθεῖ γίνεται μὲ προσοχὴ τόσο ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν φωνητικῶν ὅσο καὶ τῶν σημασιολογικῶν παραλλαγῶν, καὶ δύσκολα θὰ ἔβρισκε κανεὶς κάποιο ἀπὸ τὰ συνηθισμένα παραπατήματα ποὺ συνοδεύουν ἀρκετὰ συχνὰ τὶς ἑτυμολογικὲς προπάντων ἀναγωγές καὶ συσχετίσεις. Ἀπεναντίας, ὑπάρχει συχνὰ δικαιολογημένος δισταγμὸς στὶς ἀπόπειρες ἑτυμολογίας δύσκολων ἢ μοναδικῶν τύπων, ὅπως π.χ. στὴν λ. *ἀβουσία* = «τὰ περιπτώματα τοῦ μεταξοσκώληκα», βυζ. *ἀβουσία*, ποὺ ὁ Rohlfs τὸ ἀνάγει στὸ *ἀρήμι*, ἐνῶ ὁ μακαρίτης Καψωμένος στὸ *βουλιθία* ἢ στὴν λ. *ἀδόρνο* = «εἶδος ἰέρακος» (ἀπὸ τὸ *ἀετὸς* + *ὄρνεον* σύμφωνα μὲ τὸν Χατζιδάκη, ἀπὸ τὸ *ανίς* + *ὄ*, σύμφωνα μὲ τὸν Alessio, ἀπὸ τὸ *ἀδρός* + *ὄ*, σύμφωνα μὲ τὸν Rohlfs), ὅπου ὁ κ. Κ. ἐπιλέγει: «καμιὰ ἀπὸ τὶς ἀνωτέρω ἀπόψεις δὲν φαίνεται πιθανή», δικαιολογημένα νομίζω, μιὰ ποὺ θὰ μπορούσα νὰ προτείνω μιὰν τέταρτη ἀπλούστερη: ἀπὸ τὴν συνεκφορὰ ἔναν *ὄρνιο* > *νόρνιο* καὶ μὲ ἀνομοίωση *δόρνιο*· ἢ πρόθεση τοῦ α- ἀπὸ τὸν πληθυντικὸ *τά δόρνια* > τ' *ἀδόρνια*. πρβ. *ἀλάδι* στὰ Κατωϊταλικά κ.ἄ.π. ἢ γιὰ τὸν *ἀρίκαμπο* = «αἰμάτακας, γιὰ τὸν ὁποῖο ὑπάρχουν δύο προτάσεις ἑτυμολογίας καὶ μιὰ ἀπορία («ἀγνώστου ἐτύμου»)· ὁ κ. Κ. προσθέτει «τὸ α' συνθ. τῆς λ. παραμένει ἀγνωστο, ὡς β' συνθ. πιθανῶς τὸ οὐσ. κάμπη». Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι καὶ δὲν καταλήγει κάπου, ὅταν νομίζω ὅτι ἀπὸ τὶς διάφορες προτάσεις μπορεῖ νὰ διαλέξῃ τὴν πιὸ πιθανὴ ἢ νὰ προτείνῃ ὁ ἴδιος κάποια καλύτερη (π.χ. *ἀσκλόνη* ἀπὸ τὸ *χλούνης* [Καψωμένος], *ἄτσαλο* ἀπὸ τὸ *ἔξαλλος* [Καρατζάς] = *μεγάλος, ὠραῖος, ὑπέροχος*). Οὔτε βέβαια σημαίνει ὅτι καὶ ὅλες οἱ ἑτυμολογίες, ποὺ προτείνονται, μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἀναμφισβήτητες, ὅπως θὰ δοῦμε στὴν συνέχεια.

Ἰδιαίτερα πρέπει νὰ τονίσουμε τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ποικιλία τῶν παραδειγμάτων, δηλ. τῶν ἰδιωματικῶν φράσεων ποὺ συνοδεύουν τὰ διάφορα λήμματα, *ἀμπλέκω, ἀλωνίζω, ἀλώνι*, παραδείγματα ἀπὸ μιὰν ὡς δυὸ σελίδες, μὲ παρεμβολὴ ρητῶν, παροιμιῶν, δημοτικῶν τραγουδιῶν ποὺ διαφωτίζουν ἀπὸ διάφορες πλευρὲς τὴν χρῆση καὶ τὴν σημασία κάθε λήμματος: π.χ. «*Στοῦ φτωχοῦ βρέχει στὸν ἀλώνι*» (σαρκασμὸς), «*σᾶττι ποῦ σοῦ τέλει καλὸ ὁ Χριστό, σοῦ βρέχει στ' ἀλώνι*» (εἰρωνικά), *ἀμβρὸ* (= ἐμπρός), *μιάμιση* σελίδα, μὲ διάφορες φράσεις, τρία ποιήματα καὶ μιὰν παροιμία.

Πολλὲς νέες λέξεις, ἀθησαύριστες ὡς τώρα, θησαυρίζει ὁ κ. Κ., ὁ ὁποῖος τὶς ὑπολογίζει σὲ «περισσότερες ἀπὸ χίλιες λέξεις» στὸν Πρόλογό του. Πραγματικά, στὸν Α' τόμο ὑπάρχουν περίπου 260 νέες λέξεις σὲ σύνολο

περίπου δυό χιλιάδων, δηλ. κάτι περισσότερο από 13%. Βέβαια, αρκετές από αυτές είναι ύποκοριστικά, μεγεθυντικά ή στερητικά ή, γενικά, παράγωγα μαρτυρημένων λέξεων, ένα μεγάλο ποσοστό όμως είναι τελείως άθησαύριστες, και πλουτίζουν έπομένως τις γνώσεις μας: π.χ. *ἀγαπησία* = αγάπη, συμπάθεια *ἀγένατο* = (ἀγίνωτος), ανώριμος, *ἀγουλέγγομαι* = λιμπίζομαι, *ἀγουστάρικο* = αὐγουστιάτικος, *ἀγρικάδα* = έρεθισμός τραύματος, και πάμπολλες άλλες.

Στήν συνέχεια θα θίξουμε διάφορα προβλήματα που προκύπτουν από ένα τόσο πλούσιο ὕλικό. Θέλω όμως να τονίσω ότι η έπένδυση τῆς Ἐκαδημίας και τῶν άλλων παραγόντων για τήν συλλογή του ὕλικου απέδωσαν πλούσιους καρπούς, και η απόφαση να περιληφθῆ και τὸ έργο αὐτὸ στις εκδόσεις τῆς Ἐκαδημίας προσφέρει στὸν διεθνή έπιστημονικό κόσμο ένα σοβαρὸ δείγμα έπιστημονικῆς εργασίας, τὸ ὁποῖο θα εἶναι πολὺ χρήσιμο για ὅλους, και βγῆκε και από τὸν χῶρο του Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ.

Θὰ συζητήσουμε τώρα μερικές προτάσεις του κ. Κ. με τήν έλπίδα ότι θα προσφέρουμε κάτι στήν διαφώτιση δύσκολων λημμάτων. Στήν σ. 96 τὸ λῆμμα *ἀσώκειθο* ανάγεται στὸ ἐπίθ. *ἀχώνευτος* και ἔχει τήν ἴδια σημασία. Ἐν δὲν ἔχουμε τυπογραφικό λάθος (*ἀκόκειτο*, τὸ αναγράφει ὁ Rohlfs στὸ λῆμμα *ἀχώνευτος*), τότε πρέπει να ἀναζητηθῆ ἄλλη παραγωγή, π.χ. από τὸ *ἀ-πεπτος* - **ἀπό-πεπτος*. Ἡ συνεχόμενη παρουσία τῶν δύο π + π μπορεί να ὀδηγήσει σὲ ἀνομοίωση, και τὸ σύμπλεγμα πι ἐξελίσσεται σὲ τι. Εἶναι όμως πιὸ πιθανὸ να ὑπάρχη παρεμβολή τῆς ἰταλικῆς ρηματικῆς ρίζας *cuocere-cocere*, με τήν σημασία του *χωνεύω* (*digerire*, *Zingarelli*), με ἑλληνικὸν σχηματισμό, πράγμα που φαίνεται πολὺ πιθανό, σχεδὸν βέβαιο, ἂν προσθέσουμε και συμφορμὸν *χωνεύω* + *cuocere* > *κοκέυγο* - *ἀκόσσειτα*(ς). Τὸ *ἀλουμβρίδω* = «ἀναβλύζω, κάνω ν' ἀναβλύζει», δὲν νομίζω ότι παράγεται από τὸ *ἀνομβρέω* ἀλλὰ από τὸ *ἀναβρύω* + *ἀναβλύζω*. Τὸ *ἀνομβρέω* μοῦ φαίνεται ὑποπτο καθὼς χρησιμοποιεῖται μόνο από τὸν Φίλωνα και τοὺς Ο', και ὑποψιάζομαι παρετυμολογία —ἀπὸ τότε— και σ' αὐτό. Πρῶτα πρῶτα θα περιμέναμε *ἀνομβρόω* ἢ *ἀνομβρίζω*, ἔπειτα ὁ *ὄμβρος* εἶναι κάτι που πέφτει ἀπὸ ψηλὰ σὲ διασπασμένη μορφή και ὄχι σὰν ἕνας ὄγκος νεροῦ που ξεπηδᾷ ἀπὸ τὰ ἔγκατα τῆς γῆς. Τὸ *ἀναβρύω* > *δωρ. ἀμβρύω* ἢ κοινὸν *ἐμβρύω* σώζεται ἀκόμα στὰ Ροδιακά ἰδιώματα (PI) με τὸν τύπο *μβρύω* - *ἐμβρυσεν* τὸ χωράφι, εἶναι *μβρυάτικο* = γέμισε νερὰ ἢ ἔχει τήν τάση να μαζεύει νερὸ (στὰ χωράφια αὐτὰ ἔσκαβαν ἀποστραγγιστικά αὐλάκια, για να μπορούν να τὰ καλλιεργοῦν, που τὰ ἔλεγαν *κερίζια*, τὰ, στήν Ρόδο, τουρκ. *keriz*).

Τὸ *ἀμπίδεμα* = τὰ χρυσαφικά, τὰ κοσμήματα του ἀρραβώνα, ἀνάγονται σωστά σὲ ἕνα ἀμάρτυρο ἀρχαῖο **ἀμφίδεμα*: ἕνα *ἀμπίδεμα* στὸν νόμο τῆς Γόρτυνας (5.40, τὸ LSJ, *Greek-Engl. Lex.*⁹ τὸ μεταγράφει *ἀμφίδημα* = footwear). Τὸ ἐπίθ. *ἀνάγνωστο* = ἀγνώριστος ὁ κ. Κ. τὸ ἀνάγει σὲ ἀρχικὸ *ἀναγνώριστος*, ἐνῶ ὁ Rohlfs σὲ *ἀνάγνωστος*. Ἐχω τήν ἐντύπωση ότι τὸ *ἀναγνώριστος* δύσκολα θα συστελλόταν σὲ *ἀνάγνωστος* (ἀνομοίωση;) και ότι δὲν χρειάζεται οὔτε τὸ *ἀνάγνωστος* του Rohlfs. Εἶναι ἀρκετὸ μόνο τὸ ἀρχ. ἐπίθ. *ἀγνωστος* με πρόθεση ν- (τὸν ἄγνωστο) και νέα πρόθεση του στερητικοῦ ἀ- πρβ. *ἀνάμμεστο* (=μὴ

ἀρμεγμένος) από *ἀμελκτος με ἀρνητική σημασία, ἀποναθθίζω (ἀπο-ν-ανθίζω) κ.ά.π. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ ρ ὀφείλεται σὲ ἀνομοίωση (ν+ν>ν+ρ) με ἐπίδραση καὶ τοῦ ρ τοῦ γνωρίζω > ἀνωορίδζω στὰ Κατωϊταλικά⁵.

Ἡ ὕφαντικός ὅρος ἀνεδέλεσση, πού δηλώνει τὴν διασταύρωση (;) τῶν κλωστῶν τοῦ στημονιοῦ παρουσιάζει ἐνδιαφέρον. Ὁ κ. Κ. τὴν ἀνάγει σὲ ἀρχικὸν ἀμάρτυρο τύπο *ἀναδιάλεξις, καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχη δίκαιο. Ὑποψιάζομαι ὅμως ὅτι σ' αὐτὰ τὰ συμφραζόμενα ἢ ἀρχαία λ. ἀνέλιξις (ἀνελίσσω) πρέπει νὰ ἔπαιξε κάποιον ρόλο (διελίσσω, μαρτυρημένο, *διέλιξις, ἀμάρτυρο). Προσθέτουμε ὅτι τὸ ρ. σώζεται ὡς ἀναλύδζω στὴν Καλαβρία με τὴν σημασία τοῦ ξετυλίγω (καὶ ἀπαναλύω Rohlf's· ὁ κ. Κ. παραπέμπει σὲ ποναλάω < ἀπαναλάω, πού δὲν εἶναι ἀκόμα δημοσιευμένο καὶ πού νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἀναχθῆ σὲ ὑπαινελέω, βλ. παρακάτω). Τὸ ἀναλύδζω καὶ οἱ δυὸ ἐρευνητὲς τὸ ἀνάγουν στὸ ἀναλύω, ἔχω ὅμως τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ τύπος αὐτὸς μπῆκε καὶ σ' αὐτὰ τὰ συμφραζόμενα ἐξαιτίας τῆς γενικῆς σημασίας του· ὑποθέτω δηλ. ὅτι τὸ βασικὸ καὶ εἰδικὸ ρ. καὶ ἐδῶ εἶναι τὸ ἀνειλέω - ἀνελίσσω = ξετυλίγω, καὶ ὕστερα μπῆκε καὶ τὸ ἀναλύω στὴν μέση, ἂν μπῆκε, γιατί προσωπικὰ δὲν νομίζω ὅτι χρειάζεται. Ἐνα ρ. πονελῶ (< *ὑπαινελέω) χρησιμοποιεῖται στὰ ΡΙ γιὰ νὰ δηλωθῆ ὅτι μικρὴ ποσότητα λαδιοῦ κολλᾶ στὰ χεῖλη τοῦ λαδικοῦ καὶ κατεβαίνει στὸ ἐξωτερικὸ τοίχωμα, ὕστερα ἀπὸ τὴν χρῆση (π.χ. ρίχνοντας λάδι στὴν σαλάτα, στὴν χύτρα κλπ.). Θέλω νὰ ἐλπίζω ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ πιὸ κοντινὴ πρὸς τὰ πράγματα θεώρηση. Νομίζω μάλιστα ὅτι εἶναι εὐκαιρία νὰ σημειώσω ὅτι ἡ ἴδια σύγχυση ἐπικρατεῖ ἀνάμεσα στὸ καταλύω καὶ καταλείπω. Ἄλλη εἶναι ἡ στέγαση πού βρῖσκει κάποιος πού καταλύει κάπου καὶ ἄλλα τὰ εῤεῖπια (τὰ κατάλοιπα) ἀπὸ κάποιον οἰκισμό, σπίτι κλπ. Ὁ Rohlf's στὴν λ. κατάλυμα = Herberge, συνάπτει καὶ κατάλυμα = Ruine ἀπὸ τὴν Χίο, καὶ τρία τοπωνύμια Καταλύματα ἀπὸ τὴν Καλαβρία καὶ δυὸ (Κατελύματα) ἀπὸ τὴν Χίο καὶ Κάρπαθο. Αὐτὰ ὅλα εἶναι καταλείμματα ἢ ἐγκαταλείμματα καὶ ἀντιστοιχοῦν πρὸς ἐρειπωμένα σπίτια. Τὸ καταλύω-κατελῶ στὰ ΡΙ ἔχει καὶ τὴν σημασία τοῦ φθείρω (ἐκατέλυσε τὰ παπούτσια σου) καὶ τοῦ παραβαίνω (ἐκατέλυσε τὴν Σαρακοστή = ἔφαγα ἀπαγορευμένο φαγητό· πρβ. «κατάλυσις οἴνου καὶ ἐλαίου».

Τὸ ἀμπάστωμα, πού σημαίνει «τὸ γύρισμα τοῦ ἄκρου φορέματος, τὸ στρουφωμα» ὁ κ. Κ. τὸ ἀνάγει διστακτικὰ (με ἐρωτηματικὸ) σὲ ἀμάρτυρο

5. Γιὰ τὸ πρόβλημα ἔχει ἀσχοληθῆ εἰδικὰ ὁ Βασ. Φόρης, Νέα Ἑστία 88 (1970). 1557-1567 καὶ Βυζαντινά 3 (1971) 343-365, ὑποστηρίζοντας τὴν ἀνομοίωση (ἀνάγερτος, ἀνέβατος κλπ. < *ἀν-ανέβατος, τὸν ἀνανέβατο). Ὁ F. Lasserre, Strabon, tome VII (ββλ. 10,1,6), σ. 24 ἀναφέρει στὰ Testimonia μιὰν περιθωριακὴ σημείωση τοῦ Βατοπεδινοῦ κώδικα W 655 (καὶ ἄλλων) γιὰ τὴν «Καρυστιαν λίθον» πού ξαίνεται καὶ ὑφαίνεται καὶ τὰ ὑφάσματα εἶναι ἀνάλωτα πυρί», δηλ. δὲν καίονται (ἀπὸ ἀμίαντον προφανῶς). Τὸ ἐπίθ. ἀνάλωτος ἐδῶ δὲν παράγεται ἀπὸ ρίζα ἀναλίσκ(-ομαι), ἀλλὰ ἀπὸ *ἀν-ανάλωτος (<ἀν-ἀναλίσκ-), πρβ. καὶ ἀρμάτωτος (<ἀν-αρμάτωτος = χωρὶς ἄρματα) τοῦ Ἀρμούρη (Στ. Ἀλεξίου, Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτης, σ. 170).

**ἀναβάστωμα*, «πιθανῶς ἀπὸ τὸ *ἀναβαστῶ*». Ἡ ἀμφιβολία εἶναι δικαιολογημένη. Τὸ *ἀναβάστωμα* εἶναι ἑλληνοϊταλικὸ ὑβρίδιο καὶ δὲν ἔχει σχέση μετὰ τὸ *βαστῶ* ἀλλὰ μετὰ τὸ ἰταλ. οὐσ. *basta* ἢ *bástia*, ποῦ σημαίνει τὴν ἀραιή ραφή ἢ τὸ στρίφωμα πρὸς τὰ μέσα, ποῦ γίνεται σ' ἓνα φόρεμα, γιὰ νὰ τὸ συμπτύξουμε κλπ. (Zingarelli, *Diz. della lingua ital.*).

Δὲν ξέρω ἂν μπορούμε νὰ ρίζουμε κάποιο φῶς στὴν νέα λ. *ἀνδαλλώνω* τῆς Καλαβρίας, ποῦ ὁ κ. Κ. τὴν ἀνάγει στὸ βυζαντ. *ἐνταλώνω* = θολώνω, τὸ ὁποῖο σημασιολογικὰ δὲν ἔχει σχέση μετὰ τὸ *ἐνδαλῶ* - *νδαλῶ* τῆς περιοχῆς τοῦ Salento, ὅπου σημαίνει ραβδίζω ἢ χτυπῶ τὴν καμπάνα. Αὐτό, ἐπειδὴ τὰ ἰδιώματα τῆς Ἀπουλίας δὲν ἠχηροποιοῦν τὸ τ στὴν συνεκφορά ν+τ, ὁ Rohlfς τὸ ἀνάγει σὲ ἀμάρτυρο **ἐνδαλῶ* καὶ τὸ βρίσκει καὶ στὴν Κρήτη μετὰ τὸν τύπο *νδαλώνω* (προφανῶς *νδαλώνω* - *δαλώνω*) καὶ μετὰ τὴν σημασία «δίνω», προσθέτοντας: «mgr. νταλώνω = ich betäube» (= θαμπώνω). Τὸ *ἐνταλώνω* στὸ Λεξικὸ Κριαρᾶ (5', 71) ἀνάγεται σὲ ὑποθετικὸ *ἀνταλοῶ* (σύμφωνα μετὰ τὸν Χατζιδάκη, *ΕΕΒΣ* 3, 1926, 248), μετὰ ἐπιβιώσεις σὲ διάφορα λεξικά καὶ ἰδιώματα (*νταλώνω-ομαι*). Ἡ κύρια σημασία του εἶναι σκοτεινιάζω, ζαλιζομαι. Λογαριάζω ὅτι, μιὰ ποῦ δὲν ὑπάρχει *ἐνδαλῆς* ἢ *ἐνδαλος* στὰ ΑΕ καὶ ὅτι οὔτε ἀπὸ τὸ *ἐντελῆς* ἢ τὸ *ἐντελέω* μπορεῖ νὰ προκύψῃ μιὰ τέτοια σημασία, ἴσως μένει τὸ *ἰνδάλλομαι* καὶ τὸ *ἰνδαλμα* γιὰ μιὰν προσέγγιση, ἂν λογαριάσῃ κανεὶς ὅτι τὸ *ἰνδαλμα* ἔχει τὴν σημασία τοῦ εἰδώλου, τῆς ἀπεικόνισης, ἢ ὁποῖα στὸ νερὸ ἢ σὲ ἄλλες ἀτμοσφαιρικές συνθήκες μπορεῖ νὰ εἶναι θαμπή. Οἱ κάποιες παραγωγικὲς δυσκολίες δὲν εἶναι ἀνυπερβλήτες. Ἴσως ὅμως ὑπάρχει μιὰ ἄλλη σοβαρότερη πιθανότητα. Μαρτυρεῖται ἓνα ἐπίθετο *ἀνταλλος* στὰ Σχόλια στὴν Γραμματικὴ Τέχνη τοῦ Διονύσιου τοῦ Θρακιώτη (σ. 343 Η.), τὸ ὁποῖο, παρὰ τὴν μοναδικότητά του, ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα μοιάζει λαϊκὴ λέξη (καὶ ἴσως γι' αὐτὸ δὲν βρῆκε τὸν δρόμο τῆς σὲ λόγια κείμενα): «ἕξαλλον γὰρ καὶ ἀνταλλον καὶ περιάλλον φαμέν παιδίον» καὶ λίγο παρακάτω: «οἶον ἕξαλλον ἀνταλλον» (ὁ λόγος εἶναι ἂν χρειάζεται τὸ -ν στὸ οὐδέτερο τοῦ ἄλλος στὴν σύνθεση, ἐνῶ τὸ ἀπλὸ οὐδ. εἶναι ἄλλο). Τὸ σύνθετο αὐτὸ πρέπει νὰ ἔχη προέλθει ἀπὸ τὴν ἐκφορά ἄλλος ἀντ' ἄλλο, ἄλλα ἀντ' ἄλλων (= συγκεχυμένα, ἀκαταλαβίστικα). Τὸ ἐπίθ. *ἀνταλλος* δίνει κανονικὰ τὸ *ἀνταλλώνω*, καὶ ἴσως αὐτὸ εἶναι ποῦ μᾶς χρειάζεται.

Τὸ *ἀνέμουρο-νέμουρο* = ἀτροφικός, κούφιος, ὁ κ. Κ. τὸ ἀνάγει στὸ ἀμάρτυρο **ἀνέμουρος* καὶ τὸ συσχετίζει μετὰ τὸ ἑλληνιστ. *ἀνεμούριον* = ἀνεμόμυλος, ποῦ εἶναι τελειῶς ἄσχετο. Τὸ πράγμα μοῦ φαίνεται πολὺ ἀπλούστερο: ἀνώριμος > **ἀνώριμος* > *ἀνέμουρος*, μετὰ κάποιαν παρετυμολογία πρὸς τὸ ἄνεμος > *ἄνιμο*.

Ἡ λ. *ἀνῶσσία*, ἢ, στὸν πληθ. = λόγοι ἀκατάληπτοι, ἀνοησίες, ἀνάγεται ἀπὸ τὸν κ. Κ. στὸ *ἀνοησία*. Ὁ κ. Κ. ξέρει πολὺ καλὰ πόσες φορὲς αὐτὸ ποῦ φαίνεται ὀλοφάνερο δὲν εἶναι καὶ τὸ σωστό, ἰδιαίτερα στὴν ἐτυμολογία. Τὸ οὐρανικὸ ἦν = ννι + φων. (ἰταλ. -gn-, *legname* κτθ.) μᾶς ὀδηγεῖ πρὸς βασικὸν τύπο *ἀγνωσία*, πλούσια μαρτυρημένον ἀπὸ τὴν κλασσικὴ ἐποχὴ, σημασιολογικὰ ἀντίθετον τοῦ *γνώσις*. Καὶ ὅπως τὸ *γινώσκω* (-ἔγνω-ἔγνωσα-γνώθω) ἔγινε *νιώθω* (πολλοὶ ἐπιμένουν ἀκόμα νὰ τὸ γράφουν μετὰ -σι-, σὰν νὰ ἔχη σχέση μετὰ τὸ *ἐννοια-νοιά-ζομαι*), ἔτσι καὶ τὸ *ἀγνωσία* ἔγινε *ἀνῶσσία*.

Ἡ λ. (ἀ)πόγερο, τό, τὸ γέριμα, ἡ κλίση, ὁ κ. Κ. τὸ θεωρεῖ σωστά μεταρρηματικό ἀπὸ τὸ ρ. ἀπογέρρω-ἀπογέρνω· τὸ ἀπογέρρω τὸ θεωρεῖ σύνθετο ἀπὸ τὴν πρόθεση ἀπὸ+ἐγείρω. Τὸ πρόβλημα εἶναι ὅτι τὸ ἀπεγείρω εἶναι ἀμάρτυρο, καὶ τὸ πράγμα εἶναι κάπως παράξενο γιὰ ἓνα τόσο κοινὸ ρῆμα. Εἶναι ὅμως μαρτυρημένο τὸ ὑπεγείρω, ποῦ εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ ποῦ χρειάζεται ἐδῶ. Καὶ εἶναι εὐκαιρία νὰ σημειώσω καὶ ἐδῶ ὅτι ὑπάρχει ἓνα μεγάλο πρόβλημα σύγχυσης καὶ ἐναλλαγῆς ὑπὸ ~ ἀπὸ (λιγότερο ἐπί-) σὲ πάρα πολλὰ σύνθετα —κυρίως ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχουν καὶ οἱ δυὸ τύποι—, τὸ ὁποῖο ἀρχίζει ἀπὸ τὴν χειρόγραφη παράδοση καὶ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν προφορική, ἀπὸ τὴν στιγματὴ μάλιστα ποῦ ἡ ὑπὸ ἀρχίζει νὰ κλονίζεται καὶ νὰ ὑποχωρῇ στὸν προφορικὸ λόγο (ὅπως καὶ ἡ ἐπί). Καὶ γιὰ πολλὰ ἀπὸ τὰ κατωιταλικά σύνθετα θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηρίξη κανεὶς, ἀλλοῦ μὲ πιθανότητα καὶ ἄλλοῦ μὲ βεβαιότητα, τὴν ἀντικατάσταση τῆς ἀπὸ μὲ τὴν ὑπὸ στὸν ὑποθετικὸ βασικὸ τύπο: ἀπόβραστος = αὐτὸς ποῦ δὲν ἔχει βράσει καλὰ (= < ὑπό-), ἀπογεράζω = ὠριμάζω πρόωρα, παῦς νὰ ἀναπτύσσομαι (< ὑπο-), ἀποδέννω = ξαναδένω (< ὑπο-), ἀποδιαφάζει (< ὑπο-διαφάει) = χαράζει, ξημερώνει, ἀπόκαμα (ὑπόκαμα) = αὐτὸ ποῦ ἀπομένει στὸν πάτο τῆς χύτρας, ἀποκάουτε = ἀπὸ τὸ κάτω μέρος (< ὑπο-κάτωθεν), ἀποκλείβω = κλείω λίγο (< ὑπο-), ἀποκουφίζω = ἀφαιρῶ βάρος, ἀποσπῶ κάτι (< ὑπο-), ἀπομουρώννω = καταπραῶνω μετριάζω (< ὑπο-), ἀποσκοτάζει = ἀρχίζει νὰ σκοτεινιάζει (< ὑπό-), ἴσως καὶ τὸ ἀποτονῶ = ἀναπαύομαι, καὶ ἀποτόνημα = ἀνάπαυση (μόνο ἀτονέω, ἄ-tonος μαρτυροῦνται ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐποχή). Ὅλα αὐτά, καὶ πολὺ περισσότερα στὰ νεοελληνικά ἰδιώματα (πρβ. ἀπομονή, ἀποκρέβατος, τῆς Ἀποπαντῆς στὰ ΡΙ), εἶναι χωρὶς ἄλλο σύνθετα μὲ τὴν ὑπό.

Τὸ ἐπίθ. ἀσύνηπο = φρέσκος, ὁ κ. Κ. τὸ ἀνάγει «πιθανῶς» στὸ ἀσύμηκτος· αὐτὸ ὅμως θὰ ἐξελισσόταν φωνητικά (ὡς πρὸς τὸ -μηκτος) σὲ -πηττο > πητθο (πρβ. ἄπηκτος > ἄπητθο), καὶ γι' αὐτὸ νομίζω ὅτι ἀρχικὸ εἶναι τὸ *ἀσύνηπος. Τὸ ρ. συντυπόω -ομαι εἶναι μαρτυρημένο ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐποχή μὲ τὴν ἔννοια help to form, allow to be moulded, κάτι ποῦ ἔχει σχέση μὲ φόρμες καὶ καλούπια· καὶ τὴν ὑποψία αὐτὴν τὴν ἐνισχύει τὸ παράδειγμα γιὰ τὸ ψωμί: «τσωμί ἀσύνηπο», ποῦ ἴσως ἐπεκτείνεται καὶ στὸ τυρί. Καὶ τὸ ψωμί καὶ τὸ τυρὶ μπαίνουν σὲ καλούπια, γιὰ νὰ 'φορμαρισθοῦν', ὅταν εἶναι ἀσύνηπα. Ἀμφιβάλλω ἂν ἡ β' σημασία = ἀνάλατος, ἀνήκει καὶ αὐτὴ στὴν ἴδια λέξη.

Τὸ ἀττοκό = ἀπότοκο, ἀβγὸ ἢ ὁμοίωμα ἀβγοῦ, ποῦ μένει συνεχῶς στὴ φωλιά τῆς ὄρνιθας, ὁ κ. Κ. τὸ ἀνάγει στὸ ἀποτόκιον, ἔχοντας ἀσφαλῶς ὑπόψη τοὺς νεοελλ. διαλεκτικούς τύπους πότοκο Κρήτη, ἀπότοκο Νίσυρος, ποτόκι Χάλκη (ποῦ ἐγὼ ὅμως τὸ εἶχα ἀναγάγει σὲ ἀρχικὸ ὑποτόκιον: Τὸ ἰδίωμα τῆς Χάλκης, σ. 102, τώρα Συμβολές κλπ. 1,538). Τὸ κατωιταλικὸ ἀττοκό μπορεῖ νὰ ἔχη προέλθει ἀπὸ ἀρχικὸ ἔκτοκον. Τὸ ἐπίθ. αὐτὸ εἶναι μαρτυρημένο μὲ τὴν σημασία τοῦ ἔκγονος (LSJ), ἐνῶ στὰ κατωιταλικά σημαίνει τὴν ἀπομάκρυνση καὶ τὴν ἀχρήστευση. Τὴν ὀξυτόνηση δικαιολογεῖ ὁ κ. Κ. ἀναλογικά.

Ὁ ἄχο «(< *ἄχος) = μπιζέλι, ἄγνωστου ἐτύμου», πρέπει νὰ προσεγγισθῇ πρὸς τὸ ἀρχαῖο ἄραχος ἢ ἄρακος, τὸν κοινὸ σήμερα ἀρακά, καὶ νὰ ἀναζητηθῇ ἡ

φωνητική γέφυρα που θα συνδέσει τους δύο τύπους, ή όποια αυτήν την στιγμή μου διαφεύγει.

Το κατωιταλικό *άχχερώννω* = κάμνω *άρχή*, «από το *άρχ. έγχειρέω*» (σωστά), είναι ένα αρχαϊκό ρήμα που σώζεται ευρύτατα και στην Μακεδονία (*χερνῶ, χιρνῶ* - *άόρ. χέρ'σα, χίρ'σα Κοζάνη - Σιάτιστα κ.ά.*) και αποτελεί τον αρχικό τύπο του νεοελληνικού *άρχινῶ* και *άρχινίζω*, τὰ όποία εξέλιχθηκαν κανονικά από το *έγχειρέω* - *έγχειρήσα* - *έρχίνησα* - *ρχινῶ*, και *έγχειρήσα* - *έγχειρίζω* > *γχειρίζω* > *άρχινίζω*, και στις δύο περιπτώσεις με παρετυμολογία πρὸς το *άρχή-άρχίζω*, τὸ όποιο δέν μπορεί νά εξέλιχθῆ σέ *άρχινῶ*. (Στά ΡΙ έχουμε και τύπο *ρκεβγω-βγῶ*, τὸ όποιο μπορεί νά ἔχη προέλθει και από τὸ *έγχειράω* ἢ νά εἶναι νέος σχηματισμός από τὸ *άρχή*). "Εθιξα άλλου τὴν παράλληλη περιπέτεια τοῦ *καμώνομαι*, που τὸ παράγουν από τὸ *κάμνω*, με τὸ όποιο δέν ἔχει καμιὰν σχέση (<*ικανόμαι*), τοῦ *μαζεύω-μαζώνω*, τοῦ *ἔρεψα-ρέβω*, και δέν χρειάζεται νά τὰ ἐπαναλάβω ἐδῶ. Δύσκολα ξεριζώνονται αὐτὰ που δέν ἔχουν ρίζες!

Εἴμαστε στὸ τέλος τοῦ Α' τόμου, ὁ όποῖος, καθὼς βλέπουμε, παρουσιάζει τόσο ἐνδιαφέρον. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον δημιουργεῖ ἐποικοδομητικὴ συζήτηση. Ὁ τόμος εἶναι συνταγμένος με ἀκρίβεια, ἐπιστημονικὴ μέθοδο και προσοχὴ και πλουτίζει σημαντικὰ τὶς γνώσεις μας γιὰ τὰ ἰδιώματα αὐτά. Ἡ ποιότητα τοῦ Α' τόμου προδικάζει τὴν ποιότητα και τῶν ἐπόμενων, γιὰ τοὺς όποίους εὐχόμαστε νά κυκλοφορήσουν γρήγορα. Ἀπὸ τυπογραφικὴ ἄποψη ἡ ἐμφάνιση τοῦ τόμου εἶναι ἐντυπωσιακὴ, και τὰ τυπογραφικὰ λάθη γιὰ ἓνα τέτοιο κείμενο με εἰδικὰ φωνητικὰ σύμβολα εἶναι λίγα.

Θεσσαλονίκη

ΑΓΑΠΗΤΟΣ Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ

ΔΙΟΡΘΩΣΗ

Στο προηγούμενο τεύχος του περιοδικού 36/1 (1985) και στη σελ. 211 (βιβλιοκρισία κ. Δημ. Θέμελη) εξέπεσαν οι δύο τελευταίες σειρές:

Hörburger ἐμμεσα αποκλείει τον συσχετισμό του καλαματιανού με τον επίτριτο, δηλαδή με επτάσημο ρυθμό· επίσης ενδιαφέρονσα εἶναι και η ακόλουθη